

ЦАМИЈЕ У БЕОГРАДУ

Материјал о џамијама у Београду, који је сада приступачан, није особито богат. Штавише, за поједине периоде скоро да га и немамо. За XVII век ослањамо се на забелешке путника, међу којима се истичу Хаџи Калфа,¹ Хајнрих Отендорф² и, нарочито, Евлија Челебија,³ чије су белешке, ван сваке сумње, најдрагоценији извор о београдским џамијама за први период турске владавине над Београдом. Не мање драгоцене податке за XVIII век пружају два аустријска документа: *Попис зграда Дунавског или Немачког Београда од 1728*⁴ и *План вароши Београда с краја XVIII века* који је израдио потпоручник Фр. фон Бруш.⁵ За XIX век несумњиво најзначајнији извор је *Турски план београдског града и вароши у границама до шанца* са почетка 1860-их година,⁶ а затим путописни или мемоарски радови, нарочито: Димитрија Бантиш-Каменског,⁷ Јоакима Вујића,⁸ Косте Н. Христића,⁹ Сретена Л. Поповића,¹⁰ Милана Ђ. Милићевића,¹¹ Анастаса Јовановића,¹² Лазе Комарчића,¹³ Рашид-беја,¹⁴ Феликса Каница,¹⁵ и Сигфрида Капера.¹⁶ Најзад, о џамијама се говори и у извесним радовима о Београду из ранијих периода његове историје, а који потичу од Тодора Стефановића Виловског,¹⁷ Мехмеда Р. Делића,¹⁸ Душана Ј. Поповића,¹⁹ Јована Ердељановића,²⁰ Радоја Дединца²¹ и Михаила С. Петровића.²²

Овај рад подељен је у два дела. У првом делу изнети су општи историски подаци о џамијама у Београду. У другом делу, који је уређен по азбучном редоследу, говори се о појединим београдским џамијама и износи, на основу података којима сада располажемо, њихов историјат.

I

Најстарији помен о џамијама у Београду потиче из 1521 године. Налазимо га у *Дневнику о походу султана Сулејмана противу Београда*. У томе *Дневнику* под 26-им [уствари треба: 25] рамазаном 927 хиџ. год. (= 29-им августом 1521 год.) стоји забележено: „Божјом помоћи тврђава Београд је данас заузета . . . Царски мујезини са града отпојаше езан“; а под 27-им [уствари треба: 26] рамазаном (= 30-им августом): „Петак . . . Честити султан срећно је преко саграђеног моста прешао и дошао у Београд. Отклањао је службу од петка. Доњу цркву претворише у џамију“.²³

Ова доња црква коју су Турци сутрадан по освојењу Београда претворили у џамију била је — као што ће се из даљег излагања видети²⁴ — митрополитска црква Успења Богородице и припадала је Србима. Претворена у џамију, она је понела име освајача Београда султана Сулејмана Хана. Зна се да су исте године Турци још једну цркву претворили у џамију. Ова је припадала фрањевачком манастиру који се налазио близу тврђаве, у Дунавском подграђу. Турци су манастир разорили, Фрањевце протерали, а њихову цркву претворили у џамију.²⁵

За првих година турске власти број џамија у Београду није био велики. Тако, према једном турском документу, 1536 год. у Београду су постојале свега четири турске махале са седамдесет девет кућа и са четири џамије.²⁶ Каснијих година турско становништво је знатно брже расло. Већ 1571 год. број махала порастао је на 21.²⁷ Свакако да и број џамија није изостајао за бројем махала,

али о томе, — колико је цамија било у Београду крајем XVI века — не може се ништа поуздано рећи. Путници тога доба који су прошли кроз Београд не дају податке о броју цамија. Двојица од њих, — Стефан Герлах и Саломон Швајгер који су у пратњи царских посланика два пута прошли кроз Београд, 1573 и 1578 год., — истичу само, како наводи Вилловски, да Београд „својим многим цамијама надмашује Будим који је пре тога престижавао Београд величанствену ношћу својих зграда“.²⁸

Од цамија чија су нам имена позната зна се, поуздано, да су подигнуте у XVI веку: задужбине султана Сулејмана — цамија у Горњем граду, још једна, поред оне у цамију претворене доње цркве, цамија у Доњем граду и месцид;²⁹ Имарет цамија — коју је подигао од ратног плена 955 х. г. (= 1548/49 год.). Јахјали Мехмед-паша³⁰ и Шехидлик цамија из 982 х. г. (= 1574/75 год.) — задужбина неког трговца Мухид-дина.³¹ Од ових нарочито су се истицале: Сулејманова цамија у Горњем граду и Имарет цамија у Доњој чаршији. По Евлији Челебији, обе ове цамије биле су пуне светлости и покривене оловом; ова друга имала је поред средњег и четири угаона кубета, док је прву красило „чаробно“ мунаре високо 105 степеника.³²

Путници који су у XVII веку прошли кроз Србију оставили су, за разлику од путописаца из претходног столећа, далеко више података о цамијама у Београду. Те путничке забелешке, иако се у већини случајева не слажу у погледу броја цамија, утолико су драгоцене што су оне засада једини извор нашег знања о београдским цамијама у овом периоду.

Максимилијан Прандштетер који је 1608 год. прошао кроз Београд у пратњи барона Адама Херберштајна, царског посланика у Цариграду, забележио је, да у Београду има „на 60 мошеја или турских цркава“.³³ Хаџи-Калфа или Ђатиб Челебија, турски географ прве половине XVII века, наводи, да се у Београду налази „до 100 цамија с баштама у наоколо“, од којих изричито помиње само две: велику цамију у Доњем граду близу ризнице која је некада била цр-

ква и цамију у Горњем граду која се зове царска.³⁴ Кикле, који је кроз Београд прошао 1658 год., каже да „у вароши има врло лепих цамија“, али не помиње колики је њихов број.³⁵ По Морозинију, у Београду је 1675 год. било 34 цамије.³⁶ Од западних путника највише података о београдским цамијама дао је Хајнрих Отендорф, који је 1663 год., као члан аустриског посланства за преговоре са Турцима, у неколико махова долазио у Београд. По Отендорфу, те године у Београду је било „56 великих и око 20 малих мошеја“. Велике су цамије „лепо оличене, драгоценим и лепим саговима покривене“ и имају „већином кров од олова“. Отендорф је чак забележио и имена неких од њих. „Једна се зове Доргут-паша, друга Халил-ефенди, па Бајрам-бег, Хаџи Мехмед, Имаим бег и тако даље од којих је последња нарочито лепа“.³⁷ Најисцрпније податке о београдским цамијама и о Београду тога времена уопште дао је Евлија Челебија. Овај чувени турски путописац, који је у Београду боравио 1660 год., пише да у Београду има 217 михраба,³⁸ тј. исламских богомоља.³⁹ Имена свих ових богомоља Евлија Челебија није навео. Он је то учинио само за 35 цамија у којима је обављана заједничка молитва клањањем у петак у подне (*џума намаз*), затим, за још три цамије у Доњем граду и, најзад, за 12 месцида, — тако да је дао имена за укупно педесет богомоља.⁴⁰

Као што се види, забелешке појединих путника о броју цамија које је Београд имао у другој половини XVII века осетно се разликују. Д. Ј. Поповић одбацује Евлију Челебију и Хаџи-Калфу и усваја бројку коју даје Отендорф.⁴¹ И Х. Шабановић сматра, да је Евлијин број цамија „свакако јако претјеран“, наводећи — без истицања извора — да је у Београду „подигнуто у свему 75 до 80 цамија“ и да их је толико могло бити и у Евлијино доба.⁴² Несумњиво, да у Евлијиним опису Београда има извесних претеривања, али, ипак, она бројка од 217 михраба не мора, чини нам се, да буде нетачна. Јер, Отендорф је, као и остали западни путници, до броја цамија дошао на једноставан начин: пре-

Сл. 1 — Београд, Имарет-цамија. Цртеж оловком арх. Константина А. Јовановића из 1870 г.

бројавањем мунара, као видљивог обележја да зграда у питању служи као исламска богомоља. Међутим, има и таквих исламских богомоља уз које не постоји мунаре. То су мале махалске цамије у којима се не може клањати дума-намаз и Бајрам-намази, а у којима се обично не клања ни подне ни ићиндија. Такве цамије ретко имају и мунаре и називају се *месцидима*,⁴³ Имајући ретко која мунаре, ове мале махалске цамије остајале су скривене од очију путника хришћана са Запада. Стога ти писци говоре само о цамијама-мошејама. А Евлија Челебија, знајући за разлику између цамије и месцида, назива и једне и друге заједничким именом *михраб*, као синонимом за исламску богомољу уопште. Није немогуће, када се има у виду развијени смисао за задужбинарство код припадника Ислама, да је Београд,

у коме Евлија Челебија бележи 38 муслиманских махала, могао имати стотинак таквих малих богомоља.

Опште опадање Отоманске империје крајем друге половине XVII века учинило је да се попрште ратних сукоба хришћанског Запада и исламског Истока приближи бедемима Београда, што је, сасвим природно, оставило дубоких трагова на дотадањем лику и даљем развоју Београда. У борбама вођеним 1688 год. између Аустријанаца и Турака Београд је осетно страдао. Чак и са турске стране, јер се зна да су Турци, при напуштању Београда, оба подграђа, — једно на Сави више града, а друго на Дунаву ниже града — запалили и претворили у пепео.⁴⁴ У тим пустошењима страдале су, несумњиво, и многе цамије.

О судбини београдских цамија за време краткотрајне аустријске владавине у

Србији и Београду (6.IX.1688—18.X.1690) немамо много података. Зна се да су појединим католичким редовима џамије биле додељене за њихове потребе. Тако су Фрањевци добили једну џамију у средини Дунавског подграђа,⁴⁵ а једна џамија била је, изгледа, дата Језуитима.⁴⁶ Свакако да је извештај број џамија био коришћен и за војне потребе.

И за наредни период турске владавине у Београду (1690—1717) подаци о џамијама су врло оскудни. Турци су, извесно, обновили оне џамије које су остале иза ратних борби 1688 и 1690 год. Подигнут је и извештај број нових џамија. Тако, из овог периода, по свему судећи, потичу две добро познате београдске џамије: Бајракли-џамија⁴⁷ и Батал-џамија.⁴⁸ О томе, колико је у ово доба било џамија у Београду, не зна се ништа поуздано, али тешко да их је било више но пре 1688 год. Ово утолико пре, што се зна да је год. 1698, 9 новембра, Београд био жртва једног пожара великих размера.⁴⁹ Може се претпоставити да је том приликом страдао и извештај број џамија.

Крајем друге деценије XVIII столећа Београд је поново био поприште војних сукоба између Турака и Аустријанаца. Ти ратни догађаји довели су до двадесетогодишње аустријске владавине над северном Србијом за време које је Београд осетно изменио своју физиономију, што се неминовно одразило и на београдским џамијама. Одмах по заузећу Београда, још пре но што је закључен уговор о миру, Аустријанци су отпочели са „чишћењем вароши и са рушењем старих зграда и неупотребљивих утврђења“.⁵⁰ Крајем 1717 год. Евгеније Савојски лично је известио Дворски ратни савет у Бечу да је све урађено да се варош и град очисте „и да се све поруши што је старо и неупотребљиво“.⁵¹ Ова акција спроведена је, изгледа, врло енергично и брзо, јер већ 1719 год. Г. К. Дриш бележи да „ко је видео Београд под Турцима, па би га видео сад опет, не би никада рекао да је то исти онај Београд“.⁵² Тим „чишћењем“ био је погођен и добар број џамија. Не само оних које су иза борби остале у рушевинама, већ и таквих које су преживеле

ратне борбе, али су својим положајем и величином доминирале Београдом. То су, на првом месту, биле џамије у Горњем и Доњем граду, јер од ових — према подацима које имамо — ниједна није преживела другу аустријску окупацију Београда. У вароши, пак, био је остављен приличан број џамија. Али, то није учињено из какве верске толеранције — јер живља исламске вероисповести, изузимајући „једног занешеног дервиша, који се још врзао по Београду“⁵³ и нешто Цигана који су становали ван града и вароши,⁵⁴ тада није ни било у Београду — већ из чисто економских разлога, будући да се радило о грађевинама од чврстог материјала које су могле бити корисно употребљене у друге сврхе. Тим остављеним џамијама, како се види са панорама Београда тога доба,⁵⁵ нису рушена ни мунара, разуме се, уколико нису биле коришћене за црквене потребе. Чак је и немачка општина у Београду, приликом конституисања 1721 год., за свој грб узела три џамије над којима је лебдео царски орао.⁵⁶ А и сам Дворски ратни савет у Бечу, решавајући 1725 год. питање грба немачке општине у Београду, одбацио је пројект грба са римским легионаром и потврдио онај грб са џамијама и орлом, учинивши само измену у погледу натписа.⁵⁷

Из спискова пописа извршеног 1728 год. види се, да је у Дунавском или Немачком Београду било тада седамнаест џамија.⁵⁸ Од ових коришћено је за магацине седам џамија: у једној су била смештена општинска кола,⁵⁹ у другој со,⁶⁰ а остале су служиле за смештај разне војне опреме — одеће и обуће,⁶¹ креветског прибора,⁶² артиљеријског прибора,⁶³ алата за копање шанчева.⁶⁴ Три џамије коришћене су у разне сврхе: у једној су држане „комедије“,⁶⁵ у другој је била смештена војна болница,⁶⁶ а једна је била коришћена за приватно становање и издавана је у закуп од стране удовице једног вишег официра, који је ту џамију био својевремено присвојио.⁶⁷ Осталих седам џамија употребљене су за цркве. Те џамије користили су разни католички редови — Тринитари,⁶⁸ Капуцини,⁶⁹ Језуити,⁷⁰ Ми-

норити,⁷¹ Фрањевци,⁷² (ови задњи добили су још и једну малу цамију у којој су уредили „свети гроб“⁷³) — и Јермени католици.⁷⁴

Ово је слика стања београдских цамија у моменту пописа 1728 године. Међутим, многе од њих мењале су пре тога — неке и по више пута — своју намену. Тако, у цамијама које су користили Фрањевци био је најпре смештен артиљериски прибор.⁷⁵ Истој сврси служила је и цамија коју су добили Минорити, с тим што је у њој једно време била смештена и главна стража.⁷⁶ Једну од цамија употребљених за магацин војничке одеће користили су до 1726 год. Минорити,⁷⁷ а друга цамија, коришћена у ову сврху, била је претходно присвојена од стране једног вишег официра.⁷⁸ Исти тај официр — гроф фон Бург — био је присвојио поред ове цамије још и две друге: цамију која је 1728 год. издавана под закуп и ону цамију у којој је тада био смештен алат за копање шанчева.⁷⁹

Сем ових седамнаест цамија које се помињу приликом пописа од 1728 год., поуздано се зна да су постојале још две цамије. Једна од ових налазила се изван варошког рејона и служила је као војна болница.⁸⁰ Друга је лежала у границама вароши и била је претворена у католичку катедралу.⁸¹ Исто тако остало је било, изгледа, и још цамија у рушевинама, јер се на једном плану Београда, рађеном при крају аустријске окупације, помиње да се „на место цамија подижу цркве језуитске и капуцинске, које се последње тек 1735 почеше из нова зидати“.⁸² Језуитској цркви ударен је камен темељац 1732 год.⁸³

Пада у очи да ниједна од београдских цамија није била претворена у православну цркву.⁸⁴ Не зна се, да ли су Срби коју од цамија у Београду уопште и тражили за своју цркву. Али, ако су и поставили такав захтев, они су, узимајући у обзир верску политику Аустрије у Србији, морали бити одбијени. Каква је била та политика концизно се види из предлога камералног саветника Боршекса. „Сви паметни управљачи“ — каже се ту — „радили су да изведу јединство вере у својој

земљи. Треба с тога једино католичку веру подпомагати, али да се не би савим депопулисала земља то се источна црква мора трпети“.⁸⁵ Отуда су аустријске власти на почетку своје владавине у Србији допуштале или бар толерисале претварање цамија у православне цркве, у оним местима у којима није било католичког становништва. Тако су претворене у православне цркве цамије у Смедереву, Хасан-пашиној Паланци и Гроцкој — за ово задње место зна се, да је претварање учињено с одобрењем принца Александра Виртембершког — и за све ове цркве осветио је антиминсе митрополит Мојсеј Петровић 1719 године.⁸⁶ У исто време или, можда, неку годину касније претворене су у православне цркве и цамије у Параћину и Коларија. Изгледа да је ово претварање било учињено без одобрења аустријских власти, јер се из извештаја надлежних црквених органа из 1732—1735 год. види да ове цркве нису биле освећене.⁸⁷ У православну цркву била је претворена и цамија у Чачку, али је за ову забележено да је некада била православни манастир.⁸⁸ Најзад, и цамија у Крагујевцу претворена је у православну цркву. Ово је, вероватно, учињено са дозволом аустријских власти, јер је ту цркву осветио 15 фебруара 1724 год. ваљевски епископ Доситеј Николић.⁸⁹

Каснијих година аустријска политика у односу на Србе бивала је све строжа и ишла је, очевидно, ка што већем ограничењу права српског народа у областима заузетим 1717 год. Уочивши улогу православне цркве у животу српског народа, та је политика на првом месту била срачуната на слабљење организације Српске православне цркве. Тим питањем бавиле су се аустријске власти подуже времена. Током целе 1724 год. Субделегација је радила на припреми једног предлога којим би се сузила права српског народа и ограничила улога Српске православне цркве у његовом животу. Тим предлогом Субделегације, који су оба Дворска већа усвојила, подизање нових православних цркава у Србији било је условљено добијањем дозволе од стране Администрације (тач. 4) и забрањено је Србима да

заузимају цамије (тач. 5), „јер се увећава број католика“, па треба цамије за њих сачувати, „пошто католичка црква и иначе мора имати и пречих и већих права“.⁹⁰ Те одредбе ушле су и у *Деклараторијум*, познати акт цара Карла VI. из 1727 год., којим су се сужавале српске привилегије.⁹¹ Сви напори митрополита Мојсеја Петровића да се тај акт опозове остали су без успеха. Једино је успео да се царским рескриптом од 1729 год. оштрина одредаба унеколико ублажи.⁹²

Године 1739 северна Србија и Београд поново су дошли под турску власт. Цамије које су за аустријске владавине биле претворене у католичке цркве Турци су преобратили у исламске богомоље.⁹³ На исти начин они су поступили и са осталим затеченим цамијама које су Аустријанци користили за магацине и у друге сврхе. По Катанчићу излази да су у цамије претворени и новоподигнути храмови појединих католичких редова.⁹⁴ Међутим, при коришћењу овим податком мора се бити обазрив, јер овај писац, — сем за Фрањевце, — не наводи да су појединим католичким редовима биле додељене цамије за манастирске цркве. Пре ће бити да су Турци те новоподигнуте црквене грађевине порушили⁹⁵ или употребили у профане сврхе.⁹⁶ За новоподигнути фрањевачки манастир са црквом зна се да су га Турци крајем 1739 год. попалили.⁹⁷

За време своје треће, педесетогодишње владавине у Београду (1739—1789) Турци су подигли и добар број нових цамија, међу којима се нарочито истичала задужбина султана Махмуда у Горњем граду. Према Катанчићу, Београд је осамдесетих година XVIII века имао „до 50 цамија“ — од којих се тринаест „с леве обале рјеке Саве положење града сматрајући“ могло избројати — чије су „млоге... старински сазидане мунаре“ давале Београду врло леп изглед.⁹⁸

Међутим, већ крајем исте деценије број цамија у Београду нагло се смањило. До тога смањења дошло је услед жестоких аустро-турских борби око Београда 1789 год., а нарочито услед бомбардовања београдске вароши од стране Ау-

стријанаца. Београд, који су Аустријанци тада заузели, био је „срушен и спаљен“.⁹⁹ Катанчић бележи, да су све куће у вароши, „изузимајући цамије црепом покривене“, биле „жертва пожара“.¹⁰⁰ И по забелешкама Анастаса Јовановића, слика тадањег Београда није била ни мало ружичаста. Иза Лаудоновог бомбардовања је од већих зграда — здања у вароши „само четири куће без крова и више цамија остало“, али су и од ових многе биле оштећене.¹⁰¹ И Јоаким Вујић бележи да су многе цамије порушене „у време рата Јосифа II., императора римског“.¹⁰² Број тих цамија, порушених у борбама око Београда 1789 год., износио је преко тридесет, јер на плану београдске вароши који је, одмах по освојењу Београда, изradio аустријски потпоручник Бруш налазимо учртаних само 15 цамија.¹⁰³

Оцењујући ову своју владавину над Београдом као привремену, аустријске власти овога пута, за разлику од претходне две окупације, нису допуштале долазак у Београд ни појединим католичким редовима, ни свештеницима појединцима. Молба Јосифа Павишевића, фрањевачког провинцијала у Осеку, из 1789 год., да се неколико припадника овога реда могу настанити у Београду — одлучно је одбијена.¹⁰⁴ И молба Глигорија Брочке, католичког војног капелана у српском фрајкору, да му се по свршеном рату подари католичка парохија која се има у Београду установити, није прошла 1790 год. ништа боље. На овој молби сам цар Леополд забележио је својеручно да се стави *ad acta*.¹⁰⁵ Па ипак, и поред таквог одлучног става аустријских власти у питању насељавања католичког свештенства у заузетом Београду, једна београдска цамија била је крајем 1789 год., — на Бадњи дан, — претворена у католичку цркву.¹⁰⁶ Судаћи по вестима о њеном освећењу, тај акт извршио је Никола Милашин, ратни супериор за Угарску и остале пограничне земље, уз асистенцију неколицине војних капелана,^{106а} ова црква није основана у циљу католичке мисије и пропаганде, већ је имала да служи за потребе аустријских трупа у Београду. По свему судаћи, за време треће аустри-

ске окупације у Београду није било дефинитивно уређене католичке општине.¹⁰⁷

За наредни период турске владавине над Београдом (1791—1806) не располажемо скоро никаквим подацима о цамијама. Једино је Анастас Јовановић забележио да су оне цамије „које су оштећене биле“ 1789 године „доцније поправљене“.¹⁰⁸ Радило се, вероватно, о поправци само незнатно оштећених цамија, јер узимајући у обзир тадање тешке политичке и економске прилике у Турској царевини и посебно у Београдском пашалуку, о неком обнављању порушених цамија у ширим размерама свакако није могло бити ни говора. А још мање се може претпоставити да су подизане какве нове цамије. Па и то мало цамија, што је у овом несређеном периоду могло бити поправљено, убрзо је доживело нова оштећења. У борбама са устаницима 1806 године Турци су користили цамије као уточишта и отпорне тачке. Тако се, према једном савременом опису заузећа Београда, у Батал цамији било затворило и касније предало Карађорђу на веру 36 Турака.¹⁰⁹ Рашид-беј бележи да приликом српског упада у варош изненађени и збуњени Турци „с оним породицама, које не беху поубијане, затворише се по светим цамијама... из којих стадоше одбијати јаке српске нападе“.¹¹⁰ У тим борбама, како пише Јоаким Вујић, многе београдске цамије остале су „батал, порушене и поваљене“.¹¹¹ Но, ипак изгледа да неког већег рушења и разарања цамија у овим борбама није било. Бантиш-Каменски, који је у Београду боравио краће време 1808 год., иако пише да Београд „представља собом тужну слику ратне пљачке“, наводи да у Београду „цамија турских од камена има врло много, чије „високе куле, које се у даљини беле“ чине украс града.¹¹²

Према једном савременику, Карађорђе је по заузећу Београда многим турским женама „које су немилосрдно и нечовечно војници оставили наге... указао милосрђе и одредио им две цамије за становање“.¹¹³ Изгледа, међутим, да је број цамија употребљених у ову сврху био већи.¹¹⁴ По Бантиш-Камен-

ском, у неким цамијама „су се налазиле бакалнице, а у другима чак“ — како су му причали — „затварали су свиње“.¹¹⁵ Ово је, мора бити, трајало само кратко време, јер исти путописац бележи, 1808 год., да београдске цамије „све су пусте“, изузимајући једну у којој „могли су Турци да врше службу“.¹¹⁶ О даљој судбини београдских цамија за време Карађорђеове управе подаци су сасвим оскудни. Зна се само, по белешкама С. Л. Поповића, да је једна цамија — „она на Великој пијаци у авлији цандармериске касарне“ — била претворена у православну цркву, при чему није дирано у спољну архитектуру, већ „на минарету је окачено једно звоно“.¹¹⁷

Године 1813 Београд је поново дошао под турску власт. Први помен о цамијама у овом последњем периоду турске владавине над Београдом, који ће се убрзо претворити у режим двојне, турско-српске управе налазимо код Рашид-беја. Говорећи о поновном заузимању Београда, овај турски писац казује да чим су две царске војске „без икаква боја“ ушле „по милости Божјој у Београд и његову тврђаву“, одмах „у горњем граду, у цамији Султан-Махмудовој, би држано благодарење“.¹¹⁸ Са поновним досељавањем Турака у Београд почело се, свакако, служити и у осталим цамијама, оним које су у ратним борбама остале поштећене или су биле сасвим незнатно оштећене. О неком обнављању већма оштећених или у рушевине запалих цамија није, с обзиром на тадање прилике у Турској царевини, а посебно у нашим крајевима, могло бити ни речи.

Из сведочанстава путника који су двадесетих и тридесетих година XIX века прошли кроз Београд може се добити доста јасна слика о београдским цамијама тога времена. Јоаким Вујић, који је први пут био у Београду 1823 год., наводи да се у вароши налазе и многе турске цамије, „обаче на некима само Одже вичу; јербо су многе запуштене“.¹¹⁹ Три године касније овај наш књижевник бележи да у граду и вароши београдској „находи се до 30 цамија“ које су највећим делом „батал, порушене и поваљене“.¹²⁰ Чак је и цамија

у Доњем граду била „скоро порушена“.¹²¹ Слично је стање било и неколико година касније. Сегедински прота Павле Стаматовић, издавалац познатог календара *Сербска пчела*, пише да је приликом свог бављења у Београду 1834 год., када се спустио у „Турско — Жидски град“, — тј. Дорђол и Јалију, — видео „велико число полу и сасвим срушени мошеја, између кои се још нјекoliko цјели налазаше“.¹²² Број тих „целих џамија“ једва да је био нешто већи од десет. По Вујићу, од оних београдских „до 30 џамија“ из 1826 год. само су „12 читаве и у дејствију“ биле.¹²³ Анастас Јовановић, који је 1826 год. дошао у Београд, бележи да је „свега 11 џамија запамтио од којих само две нису служиле“.¹²⁴ Вук Ст. Караџић, описујући Србију из двадесетих година XIX века, пише: „У Бијограду . . . Турци имају 14 џамија“.¹²⁵ Лаза Комарчић, по ономе што је „од појединих старих људи, чуо и прибележио“, даје још већу али и најмање вероватну бројку београдских џамија. По овом нашем приповедачу, цео турски Београд овога времена имао је „на неких — 15-16 џемата — крајева — мала, а сваки џемат имао је своју џамију“.¹²⁶

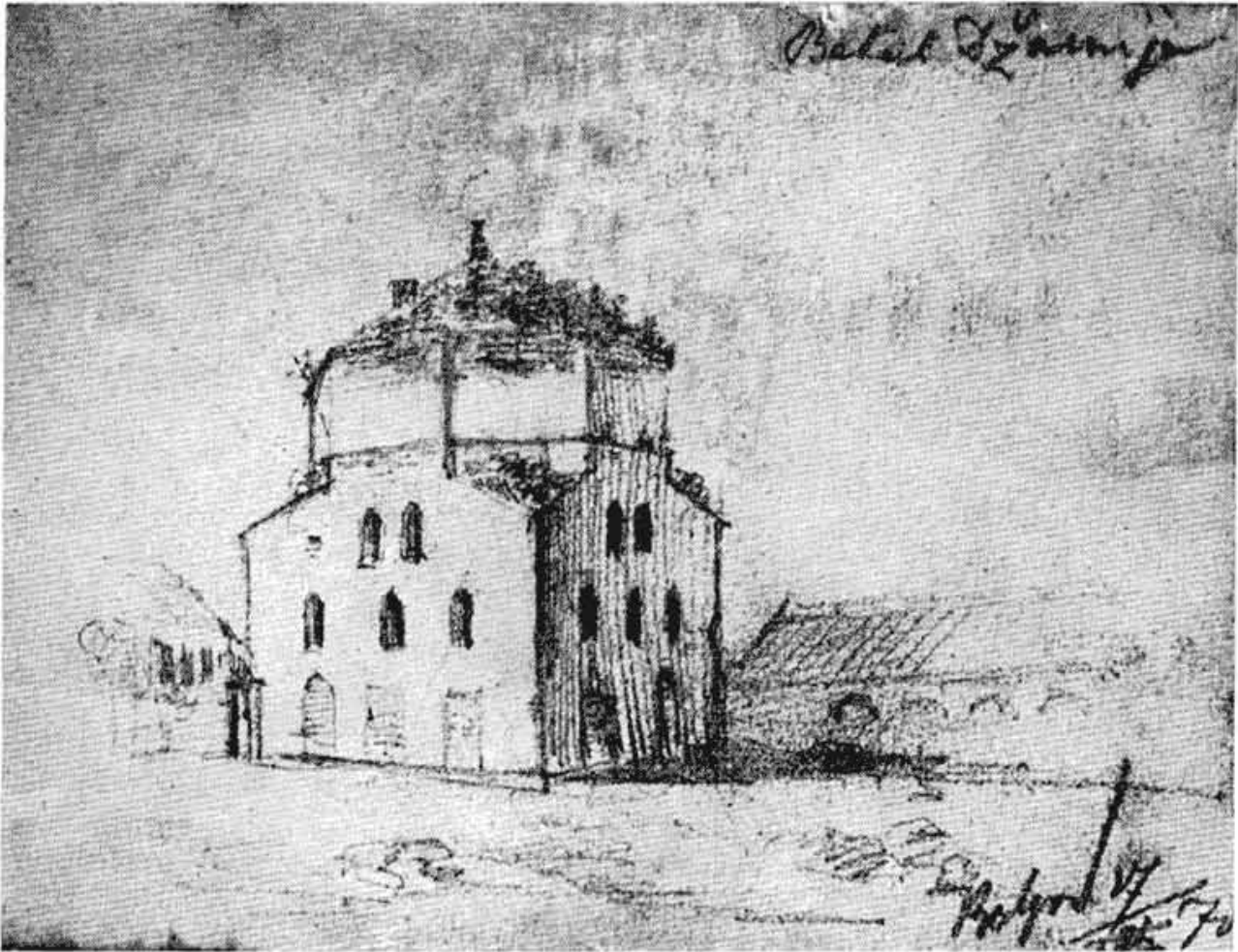
Па и овај, у односу на раније периоде турскога господарења над Београдом јако смањени број џамија, био је довољан да Београд не изгуби онај сликовити изглед источњачких вароши, толико пријатан и привлачан за људе са Запада. „Китњаста и танка минарета џамија која се блистају на сунцу“ уврстила су Београд у Мајеров *Универзум-Лексикон* из 1838 год., у напис под насловом *Најлепши видици света*.¹²⁷ „Утисак што га је на први поглед на мене учинио Београд остаће ми незабораван и особит“, — пише неку годину доцније Сигфрид Капер, истичући нарочито „танке мунаре, које своја бела стабла дижу у плаветно небо“.¹²⁸

Стварна слика Београда била је, међутим, сасвим другачија. „Утврђење је у рушевинама“, — пише аутор поменутог написа *Најлепши видици света*, — „куће су бедне, рђаво грађене, трошне, тесне и криве, гуше се од ђубрета и свугде је неподношљиви смрад“.¹²⁹ Па

ипак, и поред ове нимало светле слике Београда, џамије у којима се служило биле су, изгледа, у доста добром стању. У једном писму које је београдски везир Јусуф-паша упутио кнезу Милошу 5 јула 1836 год. изричито се каже да „у вароши наодеће се џамије нису толико арабат, да се у њима не може клањати“.¹³⁰ Што је још занимљивије, у истом се писму за београдске џамије износи и да „спрама количества житељства турски доста су, и не треба иј више“.¹³¹

Међутим, и поред ове констатације, Турци су 1836 год. били бацили око на Батал џамију и преузели су веома озбиљне кораке да је обнове. Те године Порта је послала Јусуф-паши, на његов предлог, за оправку ове опале џамије два златна полумесеца и 50 000 гроша¹³² и упутила му је фермен којим му се наређује „да оправу београдске џамије, које су за оправку, а нарочито Батал-џамију на Врачару“.¹³³ Али, овој поправци одлучно се супроставио кнез Милош. Узалуд је Јусуф паша убеђивао Милоша како „наш Цар . . . има велику охоту к оправљању задужбина“, истицао, да се оправка врши зато да би ни зами који ће се на Врачару вежбати, могли „кад дође време и намаз клањати у џамији“, апеловао да није пристojно, да једна овако близу вароши и пред очима стојећа џамија лежи батал“.¹³⁴ Милош, који је колико још пре непуне две деценије учинио нешто што је, по турској оцени, било за „дивно чудо“ — поправио џамију у Јагодини и изнова јој подигао камено мунаре (1818),¹³⁵ — овога пута био је непопустљив. Пре свега зато што је јасно сагледао да се поправком Батал џамије иде за проширењем турске власти изван граница београдске вароши, а затим, што је за собом имао *Хати-шериф* по коме је сва земља ван вароши припадала Србима. Стога је Милош поправку Батал џамије — како наводи Рашид-беј — „забрањено“,¹³⁶ а на тражење српске депутације у Цариграду, београдском везиру је упућена нова наредба, да се ова оправка не врши.¹³⁷ Ипак, за сваку сигурност, Милош је у међувремену наредио, да се око Батал џамије „више пандура онде нађу и још ноћу пооре“ — како би се београдском

Сл. 2 — Београд, Батал-џамија. Цртеж оловком арх. Константина А. Јовановића из 1870 г.

везиру могло рећи да његови низами, ако се на овом земљишту вежбају, „газе родне њиве и штете чине“.¹³⁸ Ова Милошева наредба одмах је извршена.¹³⁹

Онемогућен на овај начин, Јусуф-паша је новцем одређеним за обнову Батал џамије поправио „другу неку џамију у унутрашњости шанцева“.¹⁴⁰ Не знамо која је то џамија, али, с обзиром на суму којом се располагало, могло би се претпоставити да је поправљена нека џамија која дотле није служила.

Нешто касније српске унутрашње борбе за власт (1839—1842) београдски Турци знали су да искористе за побољшање свога положаја, посебно оног материјалног. Они су се, — како наводи Рашид-беј — „прилежно одавали трговини и занатима, чиме су долазили до прилично повољног материјалног стања,

па и богатства“.¹⁴¹ Овим су били створени и повољнији услови за одржавање исламских богомоља у Београду. Тадањи чувар београдског града Ђамил-паша, у жељи да задовољи турско становништво, поче поправљати „џамије и текије“ и то „нешто својим новцем, а нешто средствима која су му богатији људи пружали“.¹⁴² И Вук Караџић бележи ову поправку београдских џамија, само уз једну много тачнију констатацију о општем стању турског живља у Београду као целине, но што је она Рашид-бејова. „Туркиње просе, а Турци аргатују“ — бележи Вук — „но опет поправљају двије џамије међу Српским кућама“.¹⁴³ Те поправке односиле су се само на џамије које су већ биле у употреби, а не и на обнову богомоља које су лежале у рушевинама. Јер, из

података којима располажемо за почетак шездесетих година XIX века, не види се никакво повећање броја београдских џамија за протеклих тридесет-четрдесет година. Каниц наводи да је 1861 године у Београду, — у граду и вароши, — било 15 мунара¹⁴⁴ односно џамија.¹⁴⁵ Каниц је свакако морао узети у рачун и оне сасвим срушене или полусрушене џамије којима су се још одржале мунаре. Јер на турском плану београдског града и вароши у границама до шанца — који потиче из истог времена — учртано је свега 12 џамија: десет у вароши и две у граду.¹⁴⁶

Режим двојне, турско-српске управе у Београду, заснован у Милошевој Србији, претстављао је једно само половично решење на које су обе стране пристале по нужди и са не много скриваном намером да се временом, пре или после, она друга страна истисне. Такво провизорно стање није могло ићи у недоглед. Дужина његовог трајања била је ограничена општим историским и друштвеним развитком оба елемента и условљена општом политичком линијом те две супарничке стране. Национална енергија српског елемента, таложена током векова, неутрошена у току Милошеве владавине и пригушена за време уставобранитељског режима услед његове политичке немоћи, — манифестовала се у свом пуном опсегу на почетку друге владавине Обреновића. Турски елемент, истрошен и иживео, упорно се трудио да задржи стечене позиције, манифестујући те своје тежње — као што бива у сличним ситуацијама — кроз акта која су на себи носила печат нервозе. Таква напета ситуација морала је убрзо довести до окончања овога режима двојне управе у Београду чије је даље постојање, услед измењених политичких и економских односа, било немогуће. Догађаји од 1862 године — сукоб на Чукур чесми, улични сукоби и бомбардовање Београда — у којима и поједине исламске богомоље нису остале поштеђене,¹⁴⁷ поставили су на дневни ред српско-турских односа и Источног питања проблем даљег опстанка Турака у Србији и Београду. Овим питањем бавила се дипломатска конференција у

Канлици (јули—септембар 1862 године), на којој су учествовали претставници Турске и гарантних сила.

Завршним документом ове конференције, *Канличким протоколом* од 4 септембра (— 23 августа) 1862 године,¹⁴⁸ који је Србија у потпуности прихватила, Порта се обавезала: 1) да ће своје трупе убудуће моћи да држи само у тврђавама Београду, Шапцу, Смедереву и Фетисламу (чл. 7)¹⁴⁹ и 2) да ће целокупно муслиманско становништво настањено око ових утврђења „морати да прода своја имања и да се исели са српскога земљишта на најбржи могући начин“ (чл. 8).¹⁵⁰ Практично, ово је значило да, са изузетком горње четири тврђаве, „Турци излазе из Србије од свуда па и из вароши Београда“.¹⁵¹

Препуштајући вароши Србима на потпуну управу, Порта је наметнула Србији, у погледу београдске вароши, следеће обавезе: 1) да ће за непокретну турску имовину дати власницима обештећење (чл. 1)¹⁵²; 2) „да ће верске грађевине и гробови које оставља муслиманско становништво, напуштајући места која је досада држало на основу вековних права, бити поштовани са свима обзирима“ (чл. 1)¹⁵³; 3) да се ради безбедности београдске тврђаве има порушити део вароши „настањен скоро искључиво Муслиманима, на простору између Града, Дунава и линије која пролази преко текије Шеиха Хасана и Али пашине џамије“, с тим што за имања на овом простору Порта даје обештећење и турским и српским власницима (чл. 2)¹⁵⁴; 4) да Порта може, под истим условима, захтевати да се ово рушење прошири на муслиманску четврт и „мало даље од наведене линије“, али се извршење таквог захтева Порте ставља у зависност од мешовите војне комисије потписница Протокола која цени оправданост истога (чл. 2)¹⁵⁵ и 5) на простору око Града, добивеном рушењем дела вароши означеног под 3 и 4, који постаје искључиво власништво Турске владе, „никаква грађевина, без обзира на своју природу, неће моћи да остане или да буде у будућности подигнута“, нити ће на том простору „било ко моћи да обитава, чак ни привремено“ (чл. 2).¹⁵⁶

Ово рушење знатног дела београдске вароши — „познатог под именом *турске махале*, прем да је у њој српских кућа било готово толико исто, колико и турских“¹⁵⁷ — није било диктирано разлозима војничке природе, безбедношћу Града са стране вароши, како то стоји у Протоколу. Прави разлог био је саввим другачији и он, разуме се, у Протоколу не само да није наведен, него није чак ни наговештен. Тај разлог се тичао турске унутрашње политике. На самој Канличкој конференцији турски претставници су га отворено изнели. „Турци су доказивали“ — како пише тадањи српски дипломатски агент у Цариграду — „да не желе оставити у српским рукама... џамије... да не би Мусломани то пуштање обрнули против отоманске владе“.¹⁵⁸ Са тога разлога се Порта и одлучила на жртву да — по речима великог везира Фуад паше — „руши у турској махали многе споменике славе мусломанске“.¹⁵⁹ Зато се у Канлици Порта и борила, пошто је задобила „најпре прве џамије“ — оне које су лежале до линије: текија Шеиха Хасана — Али-пашина џамија, да се рушење прошири и „мало даље од наведене линије“ — при чему се мислило на „продужење одатле до Барјак-џамије“.¹⁶⁰

Мешовита војна комисија, која се састала почетком 1863 године у Београду, није усвојила проширење градског реона — еспланаде преко линије: Али-пашина џамија — текија Шеиха Хасана, зато што „то знатно проширење не би било у сразмеру са другим деловима еспланаде, а ни услови одбране нису искали, да се жртвује јеврејска махала, у којој живљаше до 1200 душа“.¹⁶¹ Овај предлог комисије султан је санкционисао средином исте године,¹⁶² те је тако рушењем Турске махале било обухваћено 427 кућа, од којих 206 беху турске.¹⁶³ Када је тачно извршена одредба Канличког протокола о проширењу градског реона на рачун Турске махале — није познато. То рушење, по свему судећи, спроведено је негде крајем 1863 или у 1864 години. Том приликом порушене су две џамије: Мустафе султана и Али-паше.

Питање о накнади за остала турска непокретна имања у београдској вароши доста се дуго налазило на дневном реду српско-турских односа. У преговорима који су се протезали скоро пуне две године, 1863—1865, потезало се и питање у вароши преосталих џамија. Тако је Порта, сводећи своју тражбину за непокретности на 9.000.000 гроша, изразила и жељу, да се њеној „дискрецији“ оставе „гробља мусломанска и џамије у вароши“.¹⁶⁴ Српска влада, пак, захтевала је, „да се никакав изузетак не чини ни са гробљима и џамијама, које се не би могле оставити, да сметају регулисању вароши“.¹⁶⁵ Овакав захтев, као што се види, отступао је од чл. 2 Канличког протокола. Но, изгледа да је Порта усвојила овај захтев Српске владе, јер наш претставник у овим преговорима наводи да је јуна 1865 године Порта пристала на износ од 9.000.000 гроша „у име свију накнада, које је имала да тражи по протоколу Канличке конференције“.¹⁶⁶ Каниц изричито наводи да је овим износом Српска влада „дала једновремено обештећење и за нерадо јој уступљено право, да сме порушити оне џамије које сметају новој регулацији улица“.¹⁶⁷ „Ова судбина“ — наставља Каниц — „смела је да постигне готово све џамије, изузимајући две које су се својим чврстим начином градње препоручивале за очување и, можда, касније преобраћање у цркве“.¹⁶⁸

Изгледа да је Српска влада у вези са овим добитком или нешто касније, када је султан 1867 године заповедништво на градовима у Србији „уступио српском кнезу“ — којом приликом је уговорено да ће се покретности из џамија у градовима пренети у Видин,¹⁶⁹ — преузела на себе обавезу да ће материјално потпомагати одржавање једне исламске богомоље у Београду. Тако, у буџетима Кнежевине Србије за године 1869—1876 налазимо унете ове ставке: 1) за „помоћ турском хоџи“ — у 1869 и 1870 години по динара 1.212,48 а за остале године по динара 1.515,60; 2) за „помоћ турском мујезину“ — годишње по динара 606,24; 3) за „огрев хоџи и мујезину“ — годишње по динара 303,12 и 4) за „осветљење и друге потребе џамија“ — по динара 631,50 го-

дишње.¹⁷⁰ Иако се у овој последњој ставци говори о „џамијама“, очевидно је, с обзиром на број исламских духовника којима је давана помоћ, да је одржавана само једна исламска богомоља. И М. Ђ. Милићевић пише да су седамдесетих година прошлог века у Београду имали „Мухамеданци једну џамију“.¹⁷¹ Милићевић не помиње име те џамије у којој се служило, али највероватније да се радило о Бајракли-џамији.

Остале џамије у Београду биле су препуштене својој судбини неминовног пропадања и рушења. Једино је, изгледа, постојало интересовање за Батал-џамију и било је предлога да се она поправи и употреби за смештај Државне архиве или Народног музеја.¹⁷² Неодржаване, београдске џамије су се почеле саме од себе рушити, а касније, када се почетком седамдесетих година отпочело са радом на регулацији вароши, оне су

постепено нестајале. Обично би — како пише Каниц — понека од њих ноћу, као „случајно“ одлетела у ваздух.¹⁷³ То се, разуме се, дешавало с времена на време, тако да се до 1876 године, сем оне џамије у којој се служило, у Београду могло видети још три-четири џамије. Оне су лежале празне и запуштене. Само једну од џамија у вароши Срби су искористили као грађевински објекат, али и та џамија, употребљена за „фабрику гаса“ за Позориште, била је још у турско доба напуштена.

После ратова 1876—1878 године који су Србији донели потпуну независност убрзо су потпуно ишчезле и последње београдске џамије. Нестало је не само џамија у вароши, већ и оних у Граду. Џамија, у Горњем граду порушена је наводно, „несрећним“ случајем.¹⁷⁴ Она у Доњем граду претворена је у војни магацин.¹⁷⁵ Почетком осамдесетих година,

Сл. 3 — Београд, Напуштена џамија. Цртеж оловком арх. Константина А. Јовановића из 1870 г.

од оних јако проређених али ипак доста бројних београдских мунара са почетка XIX века, „пажљиво око може тек два да распозна, али ни са једнога од њих не разлеже се више глас мујезина“.¹⁷⁶ Године 1887 Каниц бележи у Београду само Бајракли-цамију „која се са поломљеним прозорима и вратима предаје уништењу“.¹⁷⁷ И поред таквог стања у њој се, изгледа, служило, јер од 1883 године Србија поново пружа сталну годишњу помоћ „турском хоџи“, а од 1892 године помоћ се даје и „турском мујезину“.¹⁷⁸ У ово доба пада и поправка Бајракли-цамије¹⁷⁹ до које је, по Каницу, дошло захваљујући побољшању турско-српских односа.¹⁸⁰

Тако је у Београду остала само једна цамија — Бајракли-цамија. „Ова служи Турцима који су у Београду стално и странама који пролазе кроз Београд“ — бележи на крају XIX века Анастас Јовановић.¹⁸¹ „У њој данас учи хоџа, који прима плату од српске државе“ — написао је на освиту XX века Милан Ђ. Милићевић¹⁸² за ову и данас једину цамију у Београду.

II

Абдул Цибар-ефендина цамија. Помиње је 1660 год. Евлија Челебија у своме опису Београда. Налазила се, свакако, у махали Абдул Цибара коју помиње исти путописац.

(Елезовић, 51.)

Авва-цамија. Помиње је 1660 год. Евлија Челебија. Име ове цамије код нас је и другачије превођено: *Авова* (Делић), *Ова* (Чохаџић), *Оваџик* (Шабановић). Према овом задњем преводу излази да се налазила у махали истога имена: *Оваџик* (= Пољице), тј. Мало Поље.

(Елезовић, 51; Делић, 69; Чохаџић, 10; Шабановић, 95.)

Али-пашина цамија. Помиње се, заједно са текијом шеиха Али-ефендије и школом, на турском плану Београда из 1860-их год. (бр. 114). Налазила се на Дорћолу, у продужетку данашње ул. Риге од Фере, а на простору између ул. Деспота Ђурђа и ул. Високог Стевана. Налази се и на Брушовом плану и то је

она цамија која је учртана у Apotheker Gassen. Елезовић и Поповић мисле да је ова цамија идентична са Џин Али-беговом цамијом коју помиње Евлија Челебија. Поручена је 1863 или 1864 год. када су, у смислу одредаба Канличког споразума од 8 септембра 1862 год., порушене све грађевине на простору између тврђаве, Дунава и линије повучене преко текије шеиха Хасана и Али-пашине цамије.

(Елезовић—Поповић, 65, 67; Бруш; Brunswik, *нав. дело*, 40—41.)

А х м е д - а г и н а ц а м и ј а. В. Мехмед-агина цамија.

Бајракли-цамија. О постанку ове цамије, данас једине у Београду — налази се у ул. Господар Јевремовој 11, — нису познати аутентични подаци. С. Ј. Поповић, узимајући да су од ње као „прве и најстарије у Београду“ цамије Турци почињали „дову“, тј. молитву за добру летину, мисли да је „на сву прилику остатак од оних бивших четрнаест цркава под Високим Стеваном“! Каниц пише да потиче од Сулејмана Величанственог. Ж. М. Јевремовић, писац једног водича о Београду, мисли, на основу једне прилично неразумљиве формулације, да има основа претпоставци да Бајракли-цамија потиче из прве половине XVI века, из доба владе Сулејмана Величанственог, а да је касније само обновљена. Највероватније да је подигнута за владе Сулејмана II, као његова задужбина, по поновном паду Београда у турске руке 1690 год., како је то написао Делић, на основу усменог предања једног имама ове цамије с краја XVIII и почетка XIX века и чињенице да ову цамију не помиње Евлија Челебија у свом опису Београда, као што не помиње ни да је Сулејман I имао уопште у београдској вароши неку задужбину — богомољу. За друге аустријске владе у Београду (1717—1739) Бајракли-цамија била је претворена у католичку цркву — и то, судећи по Спаровом плану Београда, у катедралну (Domkirche) — о чему несумњиво сведоче трагови на њеној данашњој архитектури: проваљен леви зид од севера, као и онај где је

михраб, а која су места касније уместо каменом попуњена опеком, од које је такође начињено и ново мунаре, и што је био разлог да се џамија споља омалтерише, како се те разлике не би виделе. Бајракли-џамија унесена је на турски план Београда из 1860-их година, а налазимо је и на Брушовом плану, са кога дознајемо да се данашња Господар Јевремова ул. по овој џамији некада звала *Barjak Gassen*. После српско-турских ратова 1876—1878 год., а можда још и одмах по иселењу Турака, џамија је једно време била опустела, јер Каниц 1887 год. бележи да се ова џамија „са поломљеним прозорима и вратима предаје уништењу“. Међутим, убрзо после тога, она је поправљена, као што сведочи једна сачувана фотографија из тога времена, а већ 1897 год. са цртежа Каница види се да је око ње подигнута и ограда. Сада су у току рестаураторски радови на овој џамији које изводи Завод за заштиту и научно проучавање споменика културе НР Србије.

Већина наших писаца (Милићевић, Ердељановић, Комарчић, Христић, Д. Ј. Поповић) помиње ову џамију под именом *Барјак-џамија*. С. Ј. Поповић зове је *Барјакли-џамија*, а Каниц — *Барјактар-џамија*. Милићевић пише, да јој ово име долази отуда, што се „некада, за турске власти, на мунару... од те џамије истављао барјак“, али не објашњава ради чега је то чињено. Делић објашњава да је џамија носила барјак (заставу) „као знак да је то задужбина победника (ослободитеља)“, тј. султана Сулејмана II, који је Београд ослободио од Аустријанаца 1690 год. За овакво тумачење Делић не наводи никакав извор и оно је, по свему судећи, његово домишљање како да реши ово питање. Откуда уопште долази назив *Бајракли-џамија* види се из једног места код Евлије Челебије које је код нас превео и објавио Гл. Елезовић. На томе месту (*Путопис VIII*, 194), где Евлија описује свој боравак у Лариси (Јени Шехер), види се да назив бајракли-џамија долази отуда што та џамија има мувекита (лице које се бави одређивањем тачног времена кад, у који сат, минут и секунду мујезин треба да позове правоверне на

молитву) који када буде време за езан „помоћу конопца подигне бајрак на чамову мотку притврђену за копље на врх њена мунарета“, тако да „сви мујезини, колико их год има у месту, чим опазе онај алем-бајрак, почну да певају Мухамедов езан у свакој џамији и џамијској капели“. Из Евлијиних речи: „Доиста и јесте дивна задужбина тај мувекит и то дизање бајрака“, види се да је постојање овога звања — функције било везано за одредбу ктитора џамије, изречену у вакуфнама његове задужбине. Доказ томе је и чињеница да у свима местима нису постојале бајракли-џамије и у тим местима време за езан одређивано је пуцњем из топа.

(Елезовић—Поповић, 67; С. Ј. Поповић, 484—485; Делић, 69—70; Каниц II, 40, 43 (цртеж); Д. Ј. Поповић III, сл. 26 (Спаров план); Вилловски III, 274—275, 300, сл. 7 (план џамије претворене у катол. катедр.); Бруш; *Београд у речи и слици*, Будимпешта 1892, 16 (фот. џамије); Милићевић, 26; Ердељановић, 226; Комарчић, 43; Христић, 420; Д. Ј. Поповић IV, 98; Дединац; Гл. Елезовић, *Зашто се зове Бајракли џамија*, *Политика* 2. X. 1931, бр. 8404, 7; Ж. М. Јевремовић, *Историјске знаменитости Београда и Земунa*, Београд 1935, 17—18; *Споменици културе НР Србије*, (Уредио М. Панић-Суреп), Београд 1951, 67).

Бајрам-бегова џамија. Помињу је у другој половини XVII века Евлија Челебија (1660 год.) и Отендорф (1663 год.). Према Евлији Челебији, ктитор ове џамије, Бајрам-бег, имао је у Београду и других задужбина: медресу, хамам, имарет — сиротињску кухињу — који је у то време био затворен, а његово име носиле су у Београду и једна махала и једна чаршија. За џамију Бајрам-бегову Евлија наводи да се налази горе. Ову Евлијину одредницу горе Шабановић тумачи у Горњем граду. Њему је изгледа остао непознат турски план Београда из 1860-их година, на коме је под бр. 165 уцртана и Бајрам-бегова џамија и који нам омогућује да тачно одредимо њено место: она се налазила у данашњој Доситејевој ул., у блоку између Симине и Господар Јевремове ул. Ову џамију налазимо

Сл. 4 — Београд, Бајрам-бегова џамија. Цртеж оловком арх. Константина А. Јовановића из 1870 године.

и на Брушовом плану, на углу Mufti Gassen и Barjak Gassen. За друге аустријске владе у Београду, судећи по плановима из тога времена (Спар, Jonathan) ова је џамија била претворена у цркву једнога од католичких редова, али кога не може се поуздано рећи (по првом плану то су били Капуцини, а по другом Језуити). Несумњиво аутентични подаци, да су у џамији испод Народног позоришта биле смештене инсталације за производњу гаса за осветљење позоришне зграде и чињеница да је на поментом турском плану — који је по времену свога настанка сасвим близак добу када је зидана позоришна зграда — испод Народног позоришта уцртана само Бајрам-бегова џамија, навели су објављиваче овога плана на тврђење да је

Бајрам-бегова џамија била на земљишту Народног позоришта у Југовићевој ул. и да се у њој производио „луфтгас“ за осветљење позоришне зграде. Међутим, као што се види из података датих за Кара-џамију, ово тврђење је погрешно. С друге стране, податак Ст. Новаковића, да се „у овој џамији испод Позоришта у којој је сада фабрика гаса“ налазила нека џамиска библиотека коју је уредио познати Рашид-беј, неће се односити на Кара-џамију већ на Бајрам-бегову џамију, јер је она прва у XIX веку већ била напуштена и у стању рушења. Не зна се тачно када је порушена Бајрам-бегова џамија; вероватно негде почетком седамдесетих година XIX века. По речима једног савременика, била је „монументална, сва од тесаног камена“. Ово

потврђују и очувани ликовни документи о овој цамији: цртеж архитекте Косте Јовановића из 1870 год. и један рад — од мени непознатог аутора — репродукован у Милићевићевој књизи: *Кнез Милош у причама*, где се ова цамија означава као цамија на Стамбол капији. Најзад од ње је сачуван и један фотографски снимак, рад Р. Мусила из 1868 год. Овај је снимак пре неколико година објавио Рад. М. Перовић, који ову цамију назива Стамбол цамија.

(Елезовић, 50—53; Отендорф; Шабановић, 94; Елезовић—Поповић, 67, 252; Бруш; Виловски III, 300; Д. Ј. Поповић II, 17 (план Jonathan-a); Д. Ј. Поповић III, сл. 26 (Спаров план); Рашид беј, VI предговор Ст. Новаковића); М. Ђ. Милићевић, *Кнез Милош у причама*, Београд [1935], репр. између стр. 112—113; Р. Перовић, *Прилози за историју Првог српског устанка*, Необјављена грађа, Београд 1954, 28, 31, 33, сл. 3 (репр. Мусилове фотографије.).)

Барјак, Барјакли, Барјактарцамија. В. Бајракли-цамија.

Батал-цамија. Од свих цамија старог Београда ниједна није тако добро запамћена и толико често помињана као ова напуштена (*батал*) цамија, која је по томе својству добила и име. Томе су, свакако, допринели и стратегиска важност положаја на коме се она налазила, и историски значај њене околине за српски народ и, најзад, њена архитектонска вредност — била је врло велика и складна грађевина, сва од тесаног камена, тако да је, по речима једног странца претстављала „несумњиво најлепшу турску грађевину у Србији“.

Највећи број савременика само приближно означава место на коме се налазила Батал-цамија. По једном аустријском извештају с краја XVIII века „била је за 1000 корака далеко од оног градског бедема, који је опасивао варош“. Рашид-беј наводи да се налазила изван шанца, на Врачару — отуда је он и назива *Врачарска цамија* — у близини Ташмајдана и Савамале. И С. Ј. Поповић каже да је била на Врачару, на

тзв. Марвеној пијаци. Мита Петровић бележи да се налазила у близини палилулске цркве, тј. цркве св. Марка. Јоаким Вујић пише да је „на пољу изван вароши на путу Цариградском“. Слично излази и из Мемоара Проте Матеје Ненадовића: на друму који води од Болеча у Београд. По Анастасу Јовановићу била је, кад се погледа од Стамбол-капије, „у даљини... у равном пољу“; по Каперу — код Теразија; по једном учеснику Првог устанка — на Врачару. И каснији писци који су описивали стари Београд дају сличан опис места на коме се налазила Батал-цамија: близу Ташмајдана (М. Николић); где се сада подиже зграда за Народну скупштину (Г. Елезовић); на Врачарском Пољу с леве стране смедеревског друма (Виловски); на средини садашњег поља истога имена, тј. Батал-цамије (Ј. Ердељановић). По овим описима Р. Дединац учрпао је, на своје плану старог Београда, Батал-цамију поред самог цариградског друма, с леве стране кад се иде од Стамбол-капије, а нешто пре Ташмајдана.

Међутим, захваљујући подацима М. Ђ. Милићевића и К. Н. Христића, место на коме је стајала Батал-цамија може се тачно утврдити. По Милићевићу, ова цамија налазила се „на северозападном крају онога новог парка који је засађен на пређашњој Баталцамијској пијаци, на исток од дворске баште“, тако да када је цамија порушена, то се „очистило лице оној згради где је данас гимназија“. К. Н. Христић је још прецизнији: „Онде где су сада Панђелина зграда и Министарство саобраћаја била је ограђена башта“ испред које „на неколико метара дизала се стародревна Баталцамија“. Зграде о којима говоре Христић и Милићевић постоје и данас. То су оне две зграде на Булевару Револуције између Народне скупштине и Централног комитета, а цамија се — као што се види — налазила на неколико метара испред њих, што ће рећи, кад се зна да је цариградски друм ишао данашњим Булеваром Револуције и да није био широк као данашњи Булевар, — с друге стране некадашњег цариградског друма, тј. с десне стране овога друма идући од Стамбол-капије. Овај

податак, као што ће се ниже видети, важан је стога што омогућује да се исправи грешка коју је учинио Вилловски, тврдећи да је Батал-цамија била с леве стране цариградског друма, а самим тим и да се боље упозна историја ове цамије.

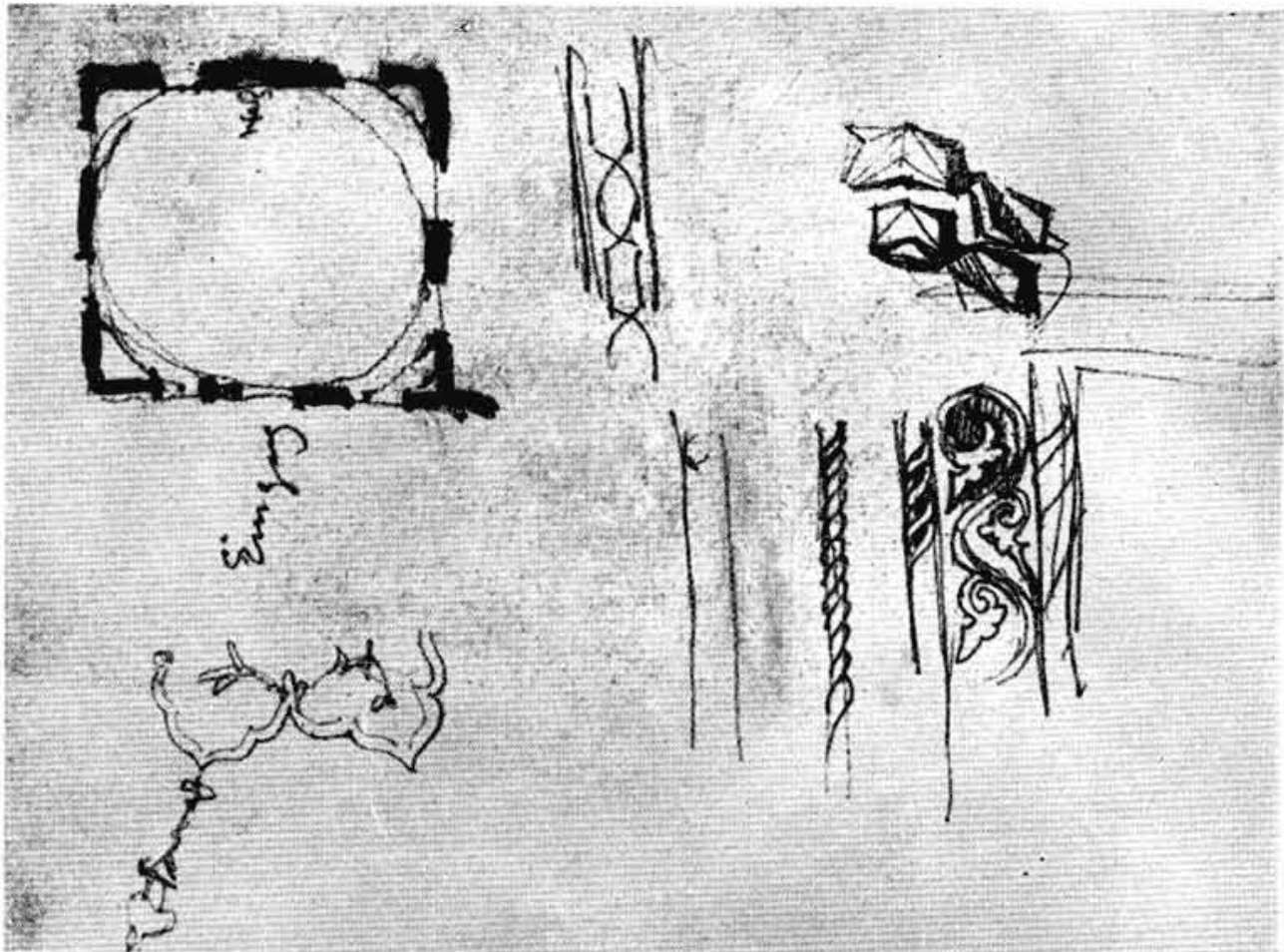
Г. Елезовић забележио је једно казивање у Скопљу, по коме је Батал-цамија задужбина Јахјали Мехмед-паше, сина Јахја-пашиног и брата Бали-бега, првог турског гувернера Београда. Ово казивање, које ни сам Елезовић није узео као какав факат, већ само као забелешку онога шта је чуо, није тачно. Евлија Челебија, који је у своме опису Београда набројао задужбине Јахјали Мехмед-паше, наводи међу овима само једну цамију и то Имарет цамију, подигнуту хиџ. 955 (= 1548/49 год.). Да је овај паша подигао у Београду још коју цамију, Евлија то, свакако, не би пропустио да помене. А да Евлија то доиста није ни пропустио, доказ је познати Рашид-беј који у својој *Историји*, говорећи о доласку Марашли Али-паше у Београд, каже да се овај с војском улогорио „на Врачару код опале Турган-бејеве цамије“. Цамију овог имена Евлија Челебија не помиње и она, сасвим вероватно, 1660 год. није ни постојала, јер је тешко претпоставити да би Евлија пропустио да наведе једну овако монументалну цамију. По свему судећи, она је „прављена после Карловачког уговора“ (1699), када је у Београд „толико Турака што је из Аустрије прешло што је тамо било“ — како је то, по једном предању, забележио А. Јовановић.

Према једном аустриском опису ратних догађаја под Београдом у години 1717, „цесаревци“ су „прве противу Града батерије сместили били око Мајдана према једној великој мошеји и то... у најкрајњем предграђу“. С. Ј. Поповић је у праву када овај Мајдан идентификује са Ташмајданом, а ову велику мошеју са каснијом Батал-цамијом која тада, разуме се, још није била напуштена, па према томе у то време није ни носила овај назив. У погледу судбине Батал-цамије за време друге аустриске окупације Београда (1717—1739), Вилловски не само

да је није разјаснио, већ је ово питање замрсио и у њега унео велику забуну. Наиме, у једном свом раду о Београду тога доба, Вилловски је објавио опис једног плана Београда, који је 1724 год. пуковник Доксат поднео Дворском ратном савету (сам план није сачуван), у коме се помиње: „64. Болница где је пређе стајала велика цамија 65. Камени мајдан или Ташмајдан“. Текст под 64. Вилловски је разумео тако, као да је велика цамија порушена, па је на њеном месту подигнута болница. То се, очевидно, види из његовог даљег писања о овој ствари, када каже, позивајући се на Спаров план, да између Српске Вароши и Карлштата (каснија Палилула) није било зграда, а једини је изузетак „Велика Болница... која је била на простору на коме се сада налази Краљев Двор“ и иза које је била „велика башта, а иза баште, с оне стране цариградског друма, на данашњој Марковој пијаци болничко гробље“. Као што се види, нигде ни помена о каквој цамији. Међутим, у једном другом свом раду Вилловски пише како су „пред Батал-цамијом, а поред крагујевачког пута, саградили... Немци тада велику болницу са баштом“ која је „по тачном варошком плану из год. 1740... била... тамо где је сада краљевски двор“.

Пишући о свему овоме Вилловски себи није поставио питање када је Батал цамија као богомоља опустела. Да је о овоме размишљао, он би, узимајући у обзир чињеницу да се у аустриским операцијама против Београда 1789 год. ова цамија већ помиње под именом *Б а т а л*, дошао до закључка да је могла да опустити само 1717 год. А тада би, самим тим, дошло и питање откуда то да једне тако велике грађевине, каква је била Батал цамија, нема на плановима Београда из доба 1717—1739 год., које је он имао у рукама.

Биће да је Вилловског завео онај текст из Доксатове „експликације“ под бр.64. Свакако да је тамо, у немачком оригиналу, употребљен глагол *stehen* — који нема само значење *стајати*, већ и *бити*, и да га је он узео у оном првом значењу. Да је размишљао, на ово би га упутила и веза између „велике цамије“,

Сл. 5 — Београд, Батал-џамија — основа и детаљи унутрашње орнаментике. Цртеж оловком арх. Константина А. Јовановића из 1870 године.

како тамо стоји, и болнице за коју сам наводи да је била „велика“. Уствари, та „велика болница“, о којој говори Виловски, идентична је са „великом џамијом“ наведеном код Доксата. Јер, када упоредимо план Београда из доба друге аустријске окупације који је издао Adam Jonathan у Нирнбергу (вероватно да је то онај план из 1740 који наводи Виловски) са описима Милићевића и Христића, видимо да се место на коме они наводе да је лежала Батал-џамија поклапа са местом на плану на коме је уцртан Feld Spital. Исто тако, ако основу овог Feld Spital-а са плана Jonathan-а упоредимо са основом Батал-џамије коју нам је оставио архитекта Коста Јовановић, уочавамо да се те две основе поклапају. Из свега изложеног види се да је Батал џамија за друге аустријске окупа-

ције Београда служила као војна болница.

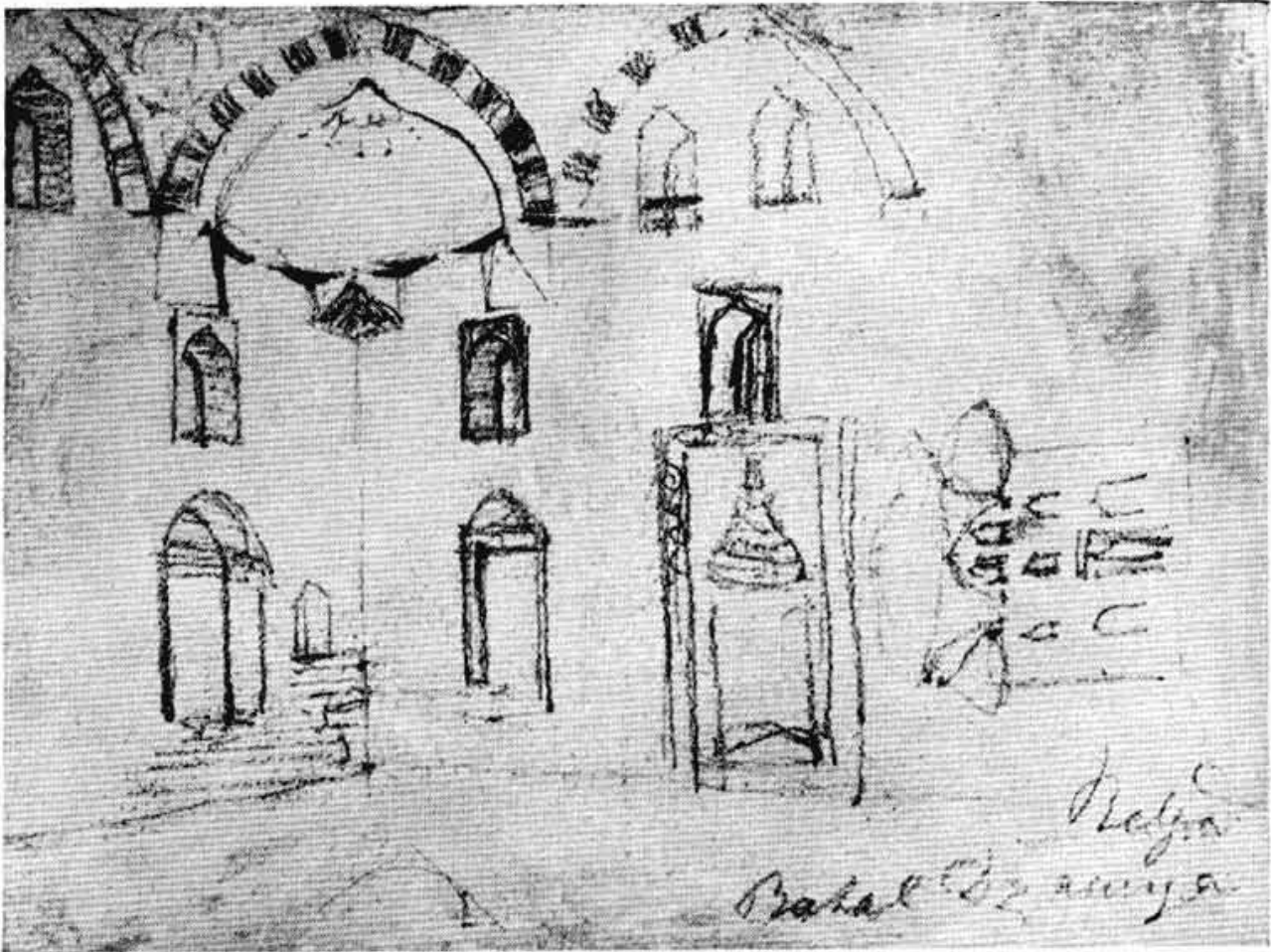
Коришћена дуги низ година за болницу, Батал-џамија је, вероватно, морала, бар у својој унутрашњости, претрпети извесне измене. Међутим, из Каницова описа види се да је њена унутрашњост била богато декорисана. А то се види и са скица Каница и арх. Јовановића. Вероватно је да су после 1739 год. Турци били започели радове на њеном преобраћању у џамију, али да су ови радови, услед неповољних финансијских прилика или зато што је џамија остала изван вароши, напуштени. Ово потврђује и околност да се назив Батал-џамија (Moschee Battal-Chamia) помиње у аустријским операцијама против Београда 1789 год. Занимљиво је да се у аустријском опису тих операција Батал-

цамија не помиње само под овим именом, већ и као црква св. Софије, па чак и под називом цамија Софија. Какво је порекло ова задња два назива, тешко је рећи, јер се из историјата ове цамије види да је она за друге аустријске владе — када је једино могла бити претворена у цркву — служила као војна болница. Можда је један њен део био адаптиран за болничку капелу, а није искључено да је овај назив могао настати и отуда што је, можда, какав путник који је био у Цариграду упоредио ову цамију, с обзиром на њене димензије, са цариградском Аја-Софијом, па јој је тако остао и овај назив.

У борбама за Београд 1789 год. Батал-цамија је, свакако, даље страдала, јер су у њеној близини Аустријанци подигли редуте, тзв. Лаудонов шанец, док су је Турци, према једном опису

ратних догађаја, користили као упориште за одбрану и противнапад. Слична је ситуација била и за време Првог устанка. По казивању једног устаника, Турци су са Врачара, од Батал-цамије, тукли устаничку артиљерију, која се, по једном саопштењу, налазила на Ташмајдану где је, по истом извору, био и Карађорђев стан. Отуда, ваљда, долази и оно предање да је Карађорђе ђулетом из свог топа од вишњевог дрвета оборио мунару Батал-цамије. Извесно је да су је Турци користили у борби против устаника, јер се у једном савременом опису заузећа Београда 1806 године — који се приписује митрополиту Стратимировићу — наводи да се из Батал-цамије 36 Турака предало Карађорђу на веру.

За време ових борби око Београда Батал-цамија је морала бити прилично

Сл. 6 — Београд, Батал-цамија — унутрашњи изглед. Цртеж оловком арх. Константина А. Јовановића из 1870 године.

демолирана. Из једног турског документа види се да око тридесетих година XIX века „у њу улази стока и да су ради тога на њој зазидана врата“. Године 1836 београдски везир Јусуф-паша хтео је да поправи Батал-џамију (већ је био добио из Цариграда материјална средства) — како би низами, кад буду изведени на Врачар, „кои је и тако од старине познато ордијско место“, да се егзерцирају, имали где „кад дође време и намаз клањати“. Уствари, овде се радило о турском противудару којим је требало одговорити на подизање велике српске касарне у Савамали. Милош је то добро уочио и, позивајући се на „старјешине народне“, оправку џамије — како наводи Рашид беј — „забрани, наводећи као разлог, да се Врачар налази под српском управом, а да Турци могу само у шанцевима градити што хоће. Осим тога приметио им је, да се у унутрашњости шанцева налазе две цркве, у којима Турци држе муницију, а не дају Србима да их оправе; па кад тако они раде на својем земљишту, не да ни он њима да они оправљају џамију на српском“.

Под оваквим околностима, даље пропадање Батал-џамије било је неминувано. Врата су јој била — како описује Милићевић — „остављена и испроваљивана“ и „у њој је често пландовала стока“. Капер — чију је пажњу привукао „овај споља доста занимљиви споменик прошлих дана“ — пише да ће „тамошњи задах одвратити побожног путника да се приближи“ и увериће га да овај споменик „служи сасвим другим потребама, него оних вером задахнутих срдаца“. Какве су то „друге потребе“, казује нам отворено К. Н. Христић. „Унутрашњост џамије“ — пише он — „била је сметлиште за читаву околину, пуна свакојаке нечистоће“. То је било узело такве размере, да је полиција још пре бомбардовања Београда 1862 год., „из обзира санитарских и јавнога морала, спречила приступ у џамију оградивши је високим плотом“. Христић нам је, иначе, оставио и најпотпунији опис Батал-џамије из задњих година њена битисања: „Главни јој је улаз био са северне стране према вароши, али су

сви прозори унаоколо били разваљени готово до земље, те је изгледала као да стоји на сводовима. Врх у минарета био је одрубљен... По дупљама на џамији легли су се на хиљаде врапци и чавке, а увече су је облетала читава јата слепих мишева. Кров, годинама засипан земљом и прашином, био је покривен трњем и травуљином. Чак је из оних пукотина никао један мали дуд црнога рода, око кога су врапци цавелајали, да вам чак доле уши заглухну“.

Било је и извесних покушаја да се Батал-џамија спасе. Каниц говори о замисли Јанка Шафарика да се Батал џамија претвори у Српски народни музеј, али наводи, „да остварењу овог и сличног пројекта стоје на путу закључене одредбе са Портом које забрањују претварање остављених џамија за коришћење у друге, црквене или световне сврхе“. Милићевић каже да се кнез Михаило „уостављао на овој џамији“ и говорио „да би је требало оправити па у њу сместити Државну архиву, али га претече смрт“.

Д. Ј. Поповић пише да је Батал-џамија „трајала све до скоро“. Ово није тачно. Она је давно порушена: по Каницу — 1878; по Милићевићу — после бомбардовања Београда 1862; по Христићу — почетком седамдесетих година XIX века, и то на тај начин „што су поткопани они стубови између отвора, те се цела џамија срушила на земљу и распала се“. Тачну годину када је порушена сачувао нам је С. Ј. Поповић. То је 1873 година.

Каниц је, приликом свог бављења у Београду 1860 год., начинио два цртежа Батал-џамије. На једноме — који је касније код нас често репродукован — представљен је њен спољни изглед; на другоме — један део њене унутрашњости, са михрабом, само што Каниц, погрешно место михраб, каже Kiblah. Каницови цртежи нису једини ликовни документи о Батал-џамији. Њен изглед, и спољни и унутрашњи, основу и детаље њене орнаментике сачувао нам је наш познати архитект Константин Јовановић на неколико својих цртежа из 1870 године. Ти цртежи објављују се сада по први пут.

(Христић, 150—151; С. Л. Поповић, 54, 145, 160—161; Капер, 70; Д. Ј. Поповић II, 17 (план Jonathan-a); Д. Ј. Поповић IV, 98; Ердељановић, 226; Дединац; Никић, 397; Каниц I, 440; Каниц II, 61—62 (репр. цртежа); Елезовић, 51; Милићевић, 26; Рашид беј, 6, 11, 30, 38, 44—45; Петровић, 36; Виловски II, 103; Вилловски III, 248, 274, 276, 342; М. Николић, *нав. дело*, 106 (са репр. цртежа Каница); Мита Петровић, *нав. дело*, 723—724; Ј. Вујић, *нав. дело*, 242; П. М. Ненадовић, *Мемоари*, Београд 1893, 55; Р. Перовић, *Грађа за историју Првог српског устанка*, Београд 1954, 345; *Београд у прошлости и садашњости*, Београд 1927, 200 (репр. цртежа Каница); Ј. Тошковић, *О паду Београда и Шапца*, Београд 1930, 26—27; К. С. Протић, *Одломци за историју Београда, Годшњица Н. Чупића IX*, 1887, 72—73, 89, 97, 104; *О взјати Бјелграда (1806), Голубица IV*, 1842, 271 (приписује се митрополиту Стратимировићу); С. од Шумарски, *Турски рат у Срему и Србији... 1788—1791, Голубица IV*, 1842, 252; М. Ђ. Милићевић, *нав. дело*, репр. цртежа Каница између стр. 112—113.).

Битпазар-цамија. Ову цамију и махалу истога имена помиње Евлија Челебија 1660 год., али не наводи где се налазио овај трг за продају старих ствари (= Битпазар), по коме су и цамија и махала добиле име. Ако се у Евлијино време Битпазар налазио тамо где је био у новије доба (крај XVIII и прва половина XIX века) — близу Калемегдана, на почетку данашње Душанове ул. — онда ова Евлијина цамија на Битпазару није преживела борбе око Београда крајем XVII и почетком XVIII века, јер касније у томе крају налазимо цамију султана Мустафе.

(Елезовић, 50; Елезовић—Поповић, 67; Бруш; Милићевић, 26.)

Болме Хисар-месцид. Помиње се 1660 год. код Евлије Челебије.

(Елезовић, 51.)

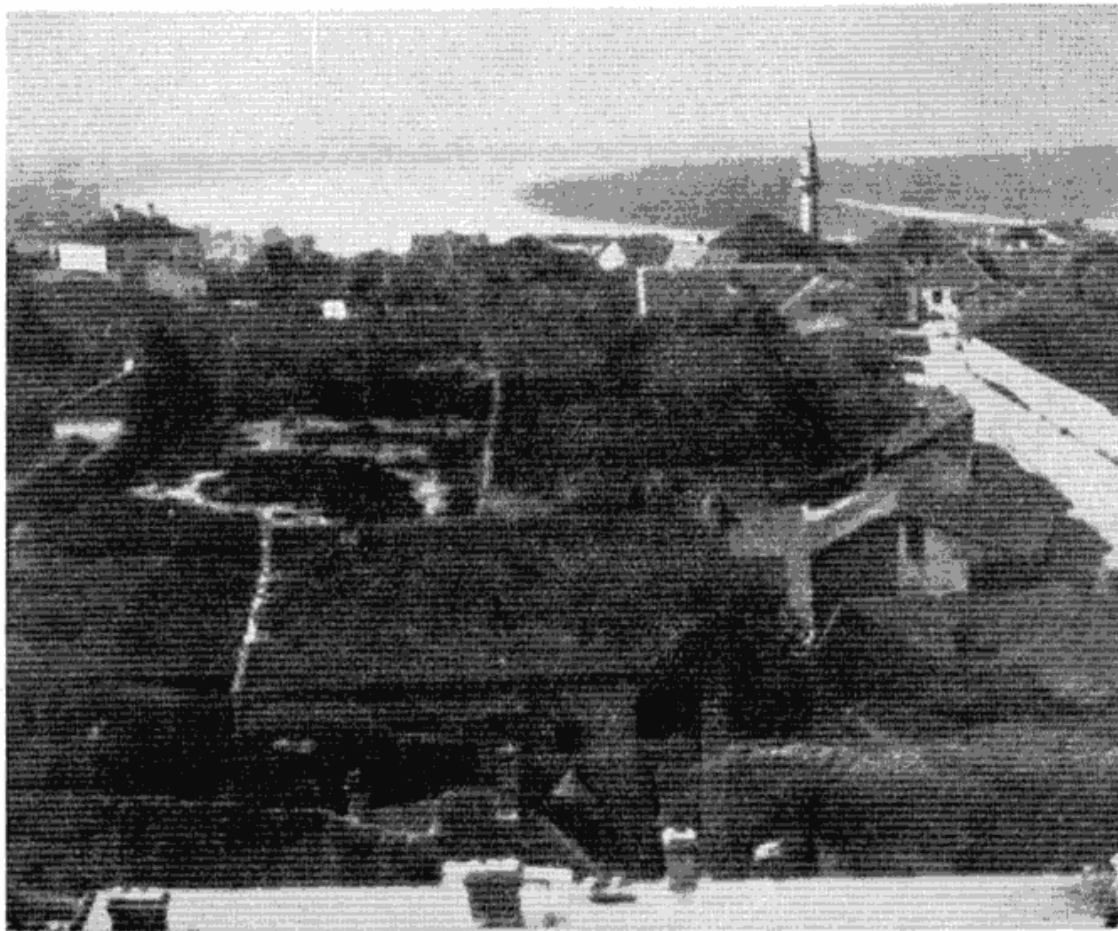
Врачарска цамија. В. Батал цамија.

Делиска цамија. В. Дефтердарова цамија.

Дерзаде-месцид. В. Дур Заде хаџи-Хусеинов месцид.

Дефтердарова цамија. Помиње се на турском плану Београда из 1860-их година (бр. 137). Налазила се иза зграде Српске академије наука у ул. Вука Караџића, у непосредној близини угла који чине ова улица и Цара Лазара ул. Судаћи по имену, ову цамију подигло је неко лице које је у Београду заузимало положај *дефтердара*, финансиског директора, што је у турској државној администрацији био висок положај. Не зна се када је подигнута, али потиче најкасније из XVIII века, јер је налазимо и на Брушовом плану. Свакако по овој цамији и данашња ул. Вука Караџића на томе плану носи назив *Tefterdar Gassen*. Приличан број наших писаца зна за ову цамију, али, са изузетком једнога, они јој не знају имена, па је наводе описно. Тако, Ј. Комарчић каже: цамија где је данас кафана код „Пролећа“; К. Н. Христић и Д. Н. Јовановић — цамија до цркве лутеранске (Христић је помиње и по имену: Дефтердар цамија); Ј. Ердељановић и М. С. Петровић — цамија на углу—раскршћу Лазареве и Вука Караџића улице. Овај задњи писац помиње је и под именом Делиска цамија, али биће да јој је он сам дао то име, знајући да су у близини ове цамије били Делиски конак и Делиска чесма.

Сви ови описи места, на коме је била Дефтердарова цамија, тачни су. Међутим има и погрешних података. Тако у *Београдским општинским новинама LV*, 1937, 70, испод репродукције фотографског снимка ове цамије, стоји да се она налазила на месту „где је сад евангелистичка црква у улици Вука Караџића“; а у књизи *Београд у прошлости и садашњости*, Београд 1927, 198, испод репродукције цртежа Ф. Каница стоји: „Цамија која је постојала до 1860 год. у парку до »Палас« хотела“. Нетачан је и овај задњи податак, јер је цамија и касније постојала. Тако се у Дефтердаровој цамији за време бомбардовања Београда 1862 год. склонили приличан број турских

Сл. 7 — Београд, Поглед на део вароши према Сави са Дефтердаровом џамијом. Талботопија Анастаса Јовановића из шездесетих година XIX века.

породица које нису успеле да побегну у Град. Има изгледа да је џамија тада била и оштећена, јер су Срби на џамију нападали, а Турци се изнутра бранили. По К. Н. Христићу, Дефтердарова џамија је порушена „некако после бомбардовања Београда од 1862“. Међутим, ово није тачно. Она се одржала још прилично дуго после овог догађаја. О томе сведочи и фотографски снимак ове џамије, сачињен од данашњег парка и споменика Војводи Вуку, јер се на томе снимку, на другом углу ул. Вука Караџића и Цара Лазара, види једносpratна зграда која и данас постоји и на чијој фасади — по обичају онога времена да се обележи година градње — стоји: 1871. Из једног огласа који је Змај дао у Српским новинама за 1879 — „Од 1 новембра станујем на Обилићевом венцу

№ 7 (спроћу џамије, иза позоришта)“. — види се да је и тада још постојала. Свакако да је после овог времена убрзо и порушена. Судећи по цртежу Каница из 1860 год. а нарочито по оној фотографији из 1870-их година (репродукована је још у истом годишту нав. часописа, стр. 251), Дефтердарова џамија била је грађена од тесаног камена и у прилично великим размерама. На Дединчевом плану старог Београда, рађеном по Ј. Ердељановићу, Дефтердарова џамија није учртана.

(Елезовић—Поповић, 67; Бруш; Комарчић, 43; Христић, 185, 420, 439—440; Ердељановић, 226; Петровић, 32; Каниц II, 55 (цртеж из 1860 г.); Д. Н. Јовановић, нав. дело, 140—141; Београдске општинске новине LV, 1937, 70, 251 (репр. фотограф. снимка џамије); Београд у прошлости и садашњости, Бео-

град 1927, 198 (репр. цртежа Каница); Српске новине, 1879 (Змајев оглас; наведено по: Политика, 22. XII. 1957 год.).

Доргут-паша-цамија. В. Дургут-бегова цамија.

Дургут-бегова цамија. Помиње је Евлија Челебија 1660 год. у свом опису Београда. Ову цамију забележио је 1663 год. и Отендорф под називом: цамија Доргут паша. Чохаџић и Шабановић преводје име ове цамије са Тургут бегова.

(Елезовић, 50; Чохаџић, 10; Шабановић, 95; Отендорф.).

Дур-Заде-хаџи-Хусеинов месцид. Бележи га Евлија Челебија 1660 год. Чохаџић је име овога месцида тако превео, као да су два: Дурзаде и Хаџи Хусејин.

(Елезовић, 51; Чохаџић, 11.).

Ејнехан-бегова цамија. В. Инехан-бегова цамија.

Елхаџ-Алије цамија. В. Хаџи-Алијина цамија.

Емир Хасан-агина цамија. Помиње је 1660 год. Евлија Челебија у свом опису Београда. У истом опису помиње се и Емир Хасанова махала, па се, судећи по имену, та цамија вероватно налазила у тој махали.

(Елезовић, 51.).

Зејнед-дин-агина цамија. Ова цамија и махала истога имена помињу се 1660 год. у путопису Евлије Челебије. По преводима Чохаџића, Делића и Шабановића име ове цамије унеколико отстапа од горњег: Зејнудин-агина (Делић и Шабановић), Зејнеледин-аге (Чохаџић).

(Елезовић, 50; Чохаџић, 10; Делић, 69; Шабановић, 94.).

Ибрахим-бегова цамија. В. Имаим-бег-цамија.

Ибрахим-Челебина цамија. Ову цамију и махалу истога имена — Ибрахим-Челебије — помиње Евлија

Челебија у свом опису Београда из 1660 год. Међу великашким сарајима у Београду Евлија бележи и сараје Ибрахима Челебије и Ибрахима Челебије из Крушевца, а међу београдским оцаковићима и првацима који су „на гласу“ помиње и браћу Челеби ефендије. По свој прилици, једно од ових лица је било ктитор ове цамије.

(Елезовић, 50—52.)

Идриз-бегова цамија. Ова цамија и махала истога имена — Идриз-бегова — помињу се 1660 год. код Евлије Челебије.

(Елезовић, 50.).

Имаим-бег-цамија. Хајнрих Отендорф, у свом опису Београда из 1663 год., помиње цамију Имаим-бег, истичући да је „нарочито лепа“. Овај Отендорфов податак Имаим бег, Д. Ј. Поповић претвара у Ибрахим бег, свакако мислећи да је Немац ово име погрешно разумео и написао. У том случају може да се ради о двама цамијама које је Евлија Челебија забележио: Хаџи-Ибрахимовој или Ибрахим-Челебиној. Међутим, кад се већ помишља на грешку, чини се, да ће оно Имаим-бег пре бити Инехан-бег, чију цамију такође помиње Евлија Челебија у свом опису Београда.

(Отендорф; Д. Ј. Поповић III, 170; Елезовић, 50.).

Имарет-цамија. О овој цамији забележио је Евлија Челебија, приликом свог бављења у Београду 1660 год., следеће: „Имарет цамија има велики џемат, многи у њој клањају, зато што се налази у доњој чаршији, где се много света купи. И ако јој средње кубе није зидано од тврдог материјала, зато су јој на четири угла четири кубета од камена зидана, затим су јој побочни и велики тремови оловом покривени. Ову цамију подигао је од ратног плена један од султан-Сулејманових везира по имену Јахјали газии Мехмед паша. Ова цамија пуна светлости служи на понос Београду. Над главним улазом урезан је овај хроностих: Зејни [име песника] кад је видео довршену ову

задужбину, овако јој срочи хроностих: „Ово је једна богомоља за народ божјег посланика Мухамеда 955“.

Имарет-џамија, као што се из хроностиха види, била је једна од најстаријих у Београду, јер хиџр. 955 год. одговара нашој год. 1548—1549 (у Чохаџићевом преводу — по коме ова џамија није имала средње кубе! — погрешно стоји: 1547 год.). Од интереса је, свакако, знати откуда Имарет-џамији ово име. Имарет је арапска реч и значи џамија, исламска богомоља. Међутим, у турском језику ова реч је, поред осталог, добила и значење гостионице, нарочито такве, у којој су путници намерници исламске вере добијали бесплатно преноћиште и најпотребнију храну, или у којој се за сиротињу свакодневно кувало јело и делио хлеб. У овом значењу у Турској се најчешће и употребљавала реч имарет, а, према предању, овакву побожну установу у Османској Турској први је основао, уз џамију у Изнику, Орхан који је сиротињи својом руком делио чорбу. И београдска Имарет-џамија добила је, несумњиво, своје име по томе, што се уз њу налазила једна оваква побожна установа. Потврду за овакво тумачење налазимо и код Евлије Челебије који у Доњој Чаршији бележи и гостионицу за сиротињу, задужбину Јахјали Мехмед-пашину. У Евлијино време ово је била једина установа ове врсте у Београду, јер је имарет Бајрам-бегов био затворен. Отуда је, ваљда, Имарет-џамија и имала онако „велики џемат“, а не само ради тога што се у Доњој чаршији „много света купи“ и што су уз џамију били и „гробови који се посећују“ — гроб Мунири-ефендије и гроб шеих-ул-ислама муфтије Абд-ур-рахим ефендије. Међутим, овај Јахјали Мехмед-пашин имарет биће да је подигнут раније но џамија, јер се зна да је већ 1536 год. у Београду постојала Имарет махала. Махалу истога имена бележи и Евлија Челебија и она је, свакако, припадала Имарет-џамији.

Јахјали гази-Мехмед-паша, ктитор Имарет џамије, врло је значајна личност у турској историји прве половине XVI века. Син је познатог Јахја-паше.

а брат не мање познатог Бали-бега, првог турског гувернера Београда 1521 г. Био је знаменити крајишки војвода и непомирљиви непријатељ Хабзбурговаца, тако да га савремени турски историчари, од милоште, зову *zehr-i-mat*, што би на српском језику значило: отровница гуја. Иако су подаци о њему непотпуни, зна се да је од 1527—1534 био смедеревски санџак-бег, на који је положај поново дошао 1536 год., али је овом приликом био одређен и за главног заповедника турских граничних трупа на томе делу угарске границе према Аустрији. Изгледа да је на овом положају остао до 1542 год., а 1543 год. постављен је за беглер-бега у Будиму. Узима да је умро у овом граду у почетку 1548 године.

Ратни плен овога војсковође био је, изгледа, врло велики. Сем џамије и имарета, Евлија Челебија помиње у Београду још и друге установе и грађевине везане за име Јахјали Мехмед-паше. На првом месту, то је звани Имаретски хан „у коме човек да остане и месец дана, не плаћа ништа, него се само помоли за душу ктитора ове задужбине, па иде“. Затим, медреса Имарет-џамије, као, уз Бајрам-бегову, најчувенија од 8 медреса „дар-и-тахсил“, колико их је 1660 год. било у Београду; сарај имама Имарет-џамије „што је у близини Чинили хамама“; себилхана џамије Јахјали Мехмед-паше. Најзад, по Шабановићу, који мисли да код Евлије погрешно стоји А б а л и место Ј а х ј а л и, његова би грађевина била и текија Дервиша Мехмеда Хоросанца.

За издржавање својих задужбина у Београду, Јахјали Мехмед-паша морао је, очевидно, да увакуфи велика добра. Код Евлије се помињу само виногради Јахјали Мехмед-паше који су били ослобођени плаћања порезе. Данас се зна да су Јахјали Мехмед-пашиним вакуфу припадала села Мирјево, Вишњица, Горњи и Доњи Сланци, јер се из једног дефтера за Смедеревски санџак види да је овај вакуф од поменутих села у 1560 год. убрао приход од 17.465 аспри.

Од западних путописаца Имарет-џамију помиње само др. Браун; па ни он је не помиње по имену, већ описно, као

цамију коју је подигао велики везир од кога потичу леп каравансерај и једна медреса.

Ратни догађаји око Београда крајем XVII и у првој половини XVIII века који су многе грађевине збрисали с лица земљина и извршили смену — ако не потпуну, а оно, свакако, знатну — турског становништва у Београду, учинили су да и Имарет-цамија замени свој до тадањи назив другим, новим именом. После једног таквог вихора — извесније: оног од 1717—1739 године — имарета уз цамију вероватно је нестало, а нова смена становништва није знала, или није правила разлику између Јахјали и Јахја-паше. Ово потврђује не само Брушов план Београда из 1789 год., на коме једна улица у близини једне цамије у доњем делу вароши носи назив Јаја Bascha Gassen, већ и извесни званични турски документи с почетка XIX века. Тако, у једном ферману султана Махмуда II од 5 октобра 1816 год., упућеном Марашли Али-паши, говори се о једном »menzil«-у „близу цамије Јахја пашине“ у Београду; а у једном сенету, који је београдски мутесариф и мухафиз Хусеин издао 11 зилхицета 1242 (= 1826) године, говори се о једном празном плацу „у махали Јахја пашине цамије“. Најзад, на турском плану Београда из 1860-тих година, који је у сваком случају био прављен са знањем званичних турских органа, а вероватно и састављен за неку службену употребу, унесени су: под бр. 134 „Цамија Јахја пашина“, а под бр. 139 „Јахја пашина махала“. Са плана се види да се цамија налазила у блоку оивиченом данашњим улицама: Душанова — Дубровачка — Скендербегова — Книћанинова. Идентичан положај цамија има и на Брушовом плану (блок чине: Vidiner Gassen, Caffè Gassen Јаја Bascha Gassen и улица без имена).

Објављивачи овог турског плана, Г. Елезовић и П. Поповић, саопштили су казивање једног старог Београђанина да је ова Јахја-пашина — уствари: Јахјали Мехмед-пашина — цамија називана и именом Синцир цамија, зато „што је имала неке ланце који су висили о ње-

ној капији“. Тај назив, по свему судећи, морао је потећи од српског становништва, јер писци старог Београда не помињу ни Јахја-пашину, ни Јахјали Мехмед-пашину, ни Имарет-цамију. Они знају једино за Синцир или Синцирли-цамију. Неки је само помињу не казујући где се налазила (Ј. Комарчић); други наводе и место где је била: на Дорћолу (К. Н. Христић); на Дорћолу, у близини Видин капије (С. Ј. Поповић). Капер, пак, помиње Синцирли-цамију на Дорћолу. Каснији писци који су писали о старом Београду (Ј. Ердељановић, М. С. Петровић, Д. Ј. Поповић) такође се држе назива Синцир одн. Синцирли-цамија и локације коју је дао С. Ј. Поповић. Г. Елезовић зна да се ова цамија звала и Синцирлија. На Дединчевом плану Синцир-цамија вистанана је погрешно, тј. са друге стране Душанове ул. и то, по прилици на углу ове улице и данашње Добрачине ул.

Синцирли-цамија срушена је негде седамдесетих година прошлог века, јер С. Ј. Поповић, који је своје белешке о старом Београду писао 1878 год., помиње „срушену бившу Синцирли-цамију“. Из времена око 1870 год. сачуван је један цртеж Синцирли-цамије, рад позоришног сликара Антонија Ковачевића. Она се такође види и на једној панорами Дорћола из 1846 год., рад Е. Браумана. Р. Ј. Веселиновић правилно је уочио да цамија, онаква каква је претстављена на овим радовима, не одговара опису који је дао Евлија Челебија. Јер, док Евлија говори о средишњем и четири угаона кубета, на Ковачевићевом и Браумановом раду види се само средишње кубе са венцем испод њега. Ове промене у спољној архитектури показују да је цамија у аустро-турским борбама морала бити прилично оштећена и да касније, приликом поправке, она угаона кубета нису наново подизана, већ су углови, на којима су се кубета налазила, само засвођени и покривени, како се то на слици види. Р. Ј. Веселиновић је такође уочио, да би Синцирли-цамија, узимајући у обзир објашњење како је она добила ово име, могла да буде идентична са оним зградом која се помиње у попису зграда Дунавског или

Немачког Београда од 1728 год. под бр. 1284 — цамијом која је тада служила пуку принца Александра као магацин за одећу, а коју је пре тога био „присвојио за себе гроф фон Бург и продао велике гвоздене шипке Мартину Рубелу, бравару“.

Сем Ковачевића и Браумана, изглед Синцирли-цамије сачувао нам је и познати београдски архитектор Константин-Коста Јовановић, на два своја цртежа из 1870 године. Један од ових претставља цамију са делом мунарета у позадини; други — само горњи део цамије: венац и кубе са мунаром, чији је врх већ порушен. Оба Јовановићева цртежа објављују се сада први пут.

Елезовић, 50, 51, 53, 55; Чохаџић, 10; Шабановић, 97; Бруш; Елезовић—Поповић, 65, 67, 252 (са репр. Ковачевићевог цртежа); Д. Ј. Поповић I, 231; Д. Ј. Поповић, IV, 58; Комарчић, 43; Христић, 420; С. Л. Поповић, 95; Ердељановић, 226; Дединац; Петровић, 32; Капер, 58—59; Г. Елезовић, Јахја паша, *Југословенски историјски часопис* III, 1937, 175—176; Г. Елезовић, *Турски споменици I—1*, Београд 1940, 15, 45, 431, 480—484; Р. Л. Веселиновић, Нека питања из прошлости Београда XVI—XIX века, *Годишњак Музеја града Београда II*, 1955, 99—107 (са репр. радова Браумана и Ковачевића); Ст. Новаковић, Белешке доктора Брауна из српских земаља од године 1669, *Споменик СКА IX*, 1891, 36).

Ине-хан-бегова цамија. Ову цамију и махалу истога имена бележи Евлија Челебија 1660 год. По Шабановићу: Ејнехан-бегова цамија и махала. В. и Имаим-бег-цамија.

(Елезовић, 50; Шабановић, 95.).

Јахја-пашина цамија. В. Имарет-цамија.

Јахјали Мехмед-пашина цамија. В. Имарет-цамија.

Кадри-баше-цамија. Помиње је 1660 год. Евлија Челебија у свом опису Београда.

(Елезовић, 50.).

Казакли-месцид. Помиње се 1660 год. код Евлије Челебије.

(Елезовић, 51.).

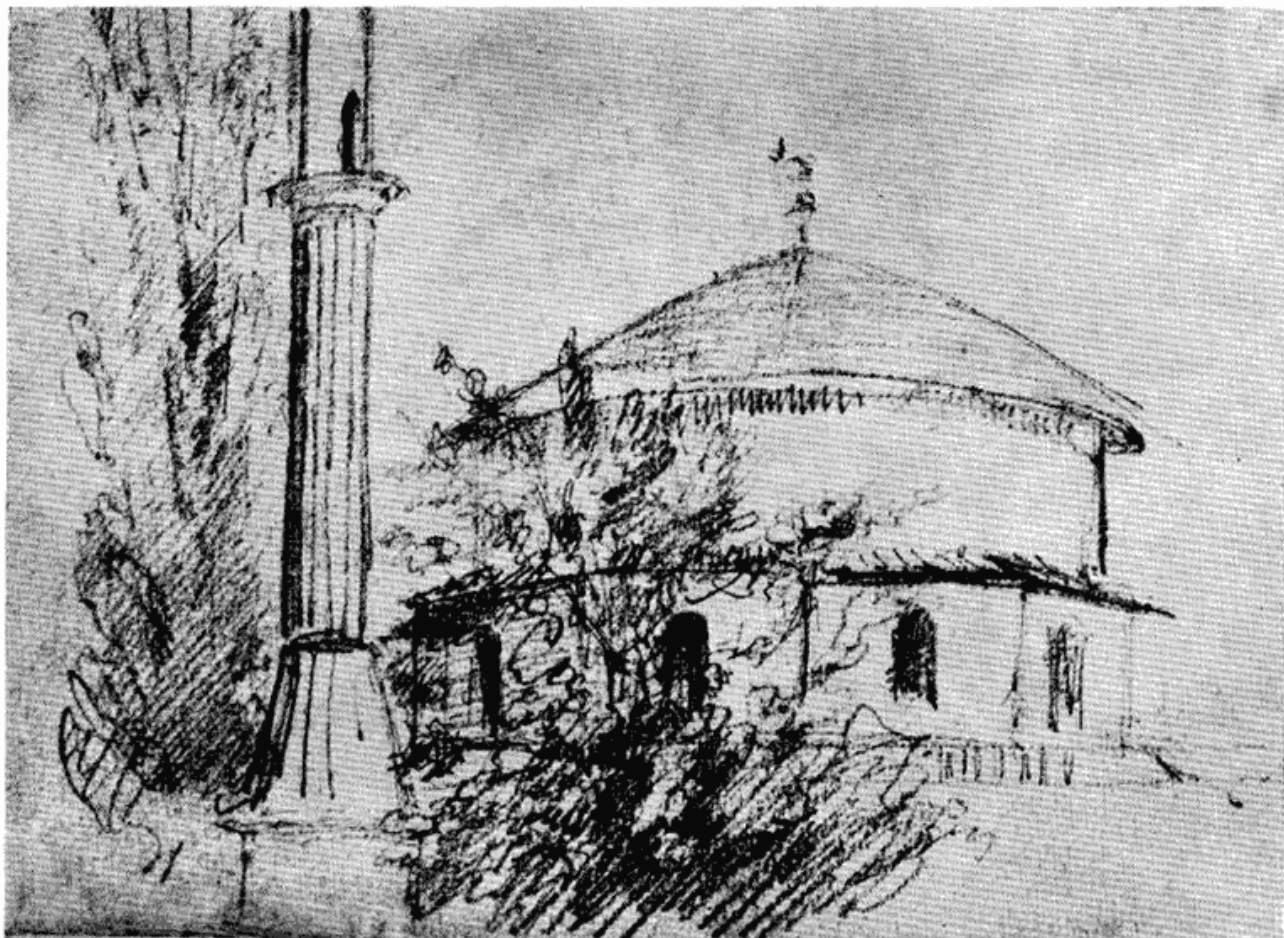
Капудан-месцид. Помиње га 1660 год. Евлија Челебија. Можда задужбина Капудан Заде-ефендије, кога исти путописац помиње као београдског оцаковића и првака „на гласу“, или кога од капетана (адмирала) Дунава, чије је седиште, као заповедника и представника власти било у Београду. Назив овог месцида Шабановић преводи са **Капетанов месцид**.

(Елезовић, 49, 51, 52; Шабановић, 96.).

Капуцина цамија. Помиње је Евлија Челебија 1660 год. и бележи да се од ње па до Рибарске пијаце, у дужини од 3000 корака, протеже Дуга чаршија у којој су смештене сваковрсне занатлије. На Брушовом плану, на крају Fischer Gassen, где се ова улица сучељава са Frosch Gassen, налази се учртана једна цамија. Уколико ова Fischer Gassen има какве везе са Евлијином Рибарском пијацом, и уколико није Бруш погрешно, па какво турбе уписао као цамију — јер на турском плану из 1860-их година на овом месту стоји уписано: турбе шеиха хаџи-Мехмеда — онда би ова цамија са Брушовог плана можда могла да буде Капуцина цамија о којој говори Евлија Челебија.

(Елезовић, 51—52; Бруш; Елезовић—Поповић, 67.).

Кара-цамија. Од наших старијих писаца који су могли да запамте стари Београд са његовим цамијама, једино Л. Комарчић помиње Кара-цамију, и то без ближе ознаке места на коме се налазила. Наиме, говорећи о турским гробљима, Комарчић је рекао како се око сваке цамије налазило гробље, па је тако гробље било и „код Кара-цамије и свију осталих цамија доле којекуда по дунавском крају“. Овај Комарчићев податак прихватили су и они који су касније писали о старом Београду, не трудећи се да разјасне, која је то цамија називана Кара-цамија и где се она тачно налазила. Ј. Ердељановић је помиње са

Сл. 8 — Београд, Имарет-џамија — кубе и мунаре. Цртеж оловком арх. Константина А. Јовановића из 1870 године.

осталим џамијама које су биле „већином на Дорћолу и у Чаршији“, а М. С. Петровић вели да се налазила „у вароши“. Исти ови писци прихватили су од Комарчића и други један податак, а наиме, да се је турско гробље налазило и „код бивше џамије испод Позоришта“. Тако, Ердељановић наводи да је „испод садашњег позоришта“ била једна џамија „која је порушена пре неколико година“ [писано 1901 год.], а М. С. Петровић помиње да је „испод Стамбол капије уз сам шанац“ било турско гробље и „на њему џамија, која се дуго одржала“. По Ердељановићу, Дединац је ову задњу џамију унео на свој план старог Београда, док Кара-џамију није учртао, јер се из описа није могло тачно одредити место на коме је била.

Да је само мало више био заинте-

ресован за оно о чему пише, М. С. Петровић је могао, без много труда, да разјасни и која је џамија носила назив Кара и где се она налазила. Требало је само да прелиста дело Каница *Das Königreich Serbien und das Serbenvolk I* (1904) и ту би, и не читајући сâм текст књиге, на стр. 40 видео репродукован цртеж на коме је претстављена једна не много велика џамија од камена и уз њу један не много висок оцак од плеха, из кога избија црн, густ дим, — а испод које репродукције стоји: *Belgrad, Kara Džamija, 1887 Theater-Gasometer*. Као што се види, Кара-џамија је идентична са оном џамијом „испод Позоришта“ коју помиње Комарчић, а која је, како вели Ердељановић, порушена „пре неколико година“ [тј. деведесетих година прошлог века када је Београд добио

електрично осветљење] и са оном Петровићевом цамијом на гробљу „испод Стамбол капије уз сам шанац... која се дуго одржала“. Она је и она цамија испод Позоришта за коју Ст. Новаковић и М. Ђ. Милићевић пишу да је „у њој сад фабрика гаса“ одн. да се у њој „сада гради газ за позориште“, не помињући јој ни један ни други никакво име. А име јој не помиње ни Ђорђе Малетић, несумњиво најпозванији савременик када је реч о Народном позоришту тога доба.

Све ово указује да се ова цамија у турско време морала другачије звати, и да је име Кара-цамија добила у најновије време, тј. онда када су у њу смештене инсталације за гасно осветљење позоришне зграде и када је од дима и чађи већ сва била поцрнела. Према Шумаревићу, изгледа да је овај назив добила тек негде око 1881 год. и то од стране околних становника и глумца који су се тужили „како им прети експлозија из Кара-цамије“.

Где се тачно налазила Кара-цамија? Према једном савременом опису новоподигнуте зграде, она је била „на двадесет хвати од позоришта, идући Дунав“; а из једне регулационе скице за место око Народног позоришта — која се приписује архитекти Бугарском — види се да је била на самом углу ул. Доситејевој и Браће Југовића, на месту које сада заузима дограђени део позоришне зграде. Међутим, на турском плану Београда из 1860-их година на томе месту нема учртане ни цамије ни какве друге зграде. Тај и околни простор означен је на плану бројем 164 као Бајрам-бегова махала, а доста ниже, под бр. 165, негде између данашње Симине и Господар Јевремове ул., по прилици у данашњој Доситејевој ул., учртана је Бајрам-бегова цамија. Ово је навело објављиваче тога турског плана, Г. Елезовића и П. Поповића, на тврдњу да је Бајрам-бегова цамија била она цамија у којој се фабриковао „луфтгас“ за осветљење Позоришта. Можда је грешком Бајрам-бегова цамија на турском плану учртана за један-два блока ниже? Не. Није грешка, јер и на Брушовом плану Београда из 1789 год. на месту Бајрам-бегове ца-

мије налазимо учртану цамију. Али, исто тако, на овом плану налазимо учртану и цамију на месту Кара-цамије, тј. на углу данашњих улица Браће Југовића и Доситејевој.

Читава ова пометња настала је отуда што су на турском плану учртане, као што се види, само оне цамије које су у то доба служиле. А ова, касније прозвана Кара-цамија, тада није служила, већ је била у стању рушења и пропадања. Ово потврђује податак Ђ. Малетића да је „за посао око оправке текије“ издато предузимачу Штајнлехнеру 5297¹/₂ гр. чарш. Уствари, ово није била текија, већ „цамија и тулбе“, како сам себе исправља Малетић, неку врсту ниже у свом волуминозном делу: *Грађа за историју Српског народног позоришта у Београду*. По Б. Јовановићу, вредност тих оправки на цамији и турбету била је 2280 динара, а по Шумаревићу, за „преобраћање цамије (Кара-цамије) у гасну фабрику“ издато је 633¹/₂ дуката. За ондашње прилике ови износи су били позамашни и они нам илуструју у каквом се стању запуштености, оронолости и пропадања налазила Кара-цамија пре но што су у њу смештене инсталације за гасно осветљење Народног позоришта.

(Комарчић, 43; Ердељановић, 226; Петровић, 32; Дединац; Бруш; Каниц II, 40 (са репр. цртежа); Елезовић—Поповић, 67, 252; Рашид беј, VI (предговор Ст. Новаковића); М. Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српскога народа новијега доба*, Београд 1888, 458; Ђ. Малетић, *Грађа за историју Српског народног позоришта у Београду*, Београд 1884, 445—447; С. Шумаревић, *Позориште код Срба*, Београд 1939, 375—376; Б. Несторовић, *Народно позориште у Београду*, *Годишњак Музеја града Београда* III, 1956, 308—309, 313, са скицом регулације терена око Народног позоришта).

Кара-Мустафина цамија. Помиње је, на основу немачких извора, К. С. Протић, наводећи да је подигнута онда, када је Кара Мустафа у походу на Беч прошао кроз Београд. У тој цамији, по истим изворима, били су сахрањени тело и глава Кара-Мустафина, а када је

1688 год. освојен Београд, гроб је отворен, глава из њега извађена и послата кардиналу Колонићу у Беч, који је преда општинском музеју „где се и данас налази“. Овоме казивању Протић је додао да гроб Кара Мустафин „и данас је још у београдском граду у оној тулби у парку горњег града“.

У истинитост овог казивања, за које се код нас знало и раније из преведене анонимне књижице *Војничка историја Београда* (Београд 1865) — само што се у њој не казује да је џамија била Кара-Мустафина — први је посумњао Т. С. Виловски, али и он прихвата да је гроб Кара-Мустафин „у оној тулби у парку горњег града“. Целом овом причом, која има, изгледа, више верзија — јер се у једној каже да су Језуити били ти који су добили Кара-Мустафину џамију и његову главу послали у Беч — код нас се поближе позабавио М. Р. Делић и доказао да се ради о обичној измишљотини. Јер ниједан од турских историчара који су писали о Кара-Мустафи не помиње да је он у Београду подигао било какву задужбину. А затим, поуздано се зна да је глава Кара-Мустафина укопана код једне џамије у Једрену.

Што се тиче података о гробу Кара-Мустафе-паше у турбету у Горњем граду, он може, али не мора стајати у вези са предњом измишљеном причом. Јер се на плочи која је негда стајала на турбету налазило име Хаџи Мустафа паше, што је, будући да је плоча била оштећена, могло бити и погрешно прочитано и протумачено, поготову ако онај ко је читао није био стручан. Из радова Рашид-беја, Тевхида Ремзија, Гл. Елезовића и М. Р. Делића види се: да је ово турбе у Горњем граду — турбе шехида Дамад Али-паше, освајача Мореје, који је од рана задобивених код Петроварадина умро 1716 год.; да је турбе било оштећено, па га је поправио Хаџи-Мустафа-паша; да је надгробну плочу обновио Марашли Али-паша; да су у турбету сахрањени још и Селим-паша († 1847) и Хасан-паша († 1850).

(Делић, 253—255; Елезовић—Поповић, 67—68; Рашид беј, 76; Виловски I, 67; К. С. Протић, Одломци из историје Београда, Београд 1688

г., *Годишњица Н. Чупића V*, 1883, 185—186; Гл. Елезовић, *Турски споменици у Београду, Јужна Србија*, 1924, св. 40—41, 784—785; св. 42—43, 832—833; *Војничка историја Београда*, Београд 1865, 12 (превод Ч. Мијатовића); *Споменици културе НР Србије*, Београд 1951, 64.).

К е с т а н е ц и — м е с ц и д. В. Ђестене-џије-месџид.

Кизлар-агина џамија. На турском плану Београда из 1860-их година, у блоку који данас чине улице: Браће Југовића — Студентски трг, Капетан Мишина, Симина и Змај-Јовина, на простору на коме се данас налази једно крило новоподигнуте зграде Хемиског института. — уцртано је више објеката: караула (бр. 146), официрски станови (бр. 148), касарна царскога низама (бр. 154) и, на средини тога простора, Кизлар-агина џамија (бр. 151). Ова џамија није остала непозната савременицима старог Београда и она се, описно, налази у белешкама неких од њих. То је она „врло велика џамија“ за коју Анастас Јовановић каже да је била „у садашњој Жандармериској касарни“, и она „сада порушена џамија на Великој пијаци у авлији џандармериске касарне“ — како стоји у белешкама С. Ј. Поповића. По овом Поповићевом опису помињу је и М. С. Петровић и Ј. Ердџановић, а уцртана је, правилно, и на плану Дединца. Њен спољашњи изглед сачуван је, делимично, на једном раду Стеве Тодоровића, објављеном 1905 год. у часопису *Нова искра* под насловом „Српска и турска полиција у Београду 1860 год.“. Порушена је, како излази из Поповићевог писања, 1878 год., док је она зграда, означена као касарна царског низама, претворена у џандармериску касарну, постојала све до рата 1941 године.

Није познато ко је подигао ову џамију. Судећи по имену, може се рећи само толико да је њен ктитор заузимао положај заповедника — старешине султановог харема, јер се зна да је лице које је на царском двору вршило ову функцију имало везирски ранг и носило титулу кизлар-ага (= девојачки ага).

Исто тако не зна се тачно ни када је Кизлар-агина џамија подигнута. Потпуно је извесно да је већ постојала у доба Првог устанка, јер је С. Ј. Поповић, по казивању своје мајке, забележио да је ова џамија за „време српско“ (Карађорђево) „претворена... била у цркву и на минарету“ је стајало „окачено једно звоно“. Из овог задњег податка може се закључити да џамија том приликом није претрпела измене у својој спољној архитектури. Такође је извесно да је Кизлар-агина џамија постојала и пре задње аустријске окупације Београда, јер на Брушовом плану на њеном месту стоји учртана џамија и према њој једна велика зграда, идентичног облика и положаја са оним објектом који је на каснијем турском плану означен као касарна царскога низама (бр. 154). Улица доста неправилнога облика која се, гледано из данашњег Универзитетског парка (на плану Grosser Platz), налази позади џамије и оне зграде, и чијом је каснијом регулацијом добивена данашња Симина ул., означена је на плану именом Kloster Gassen. Овај податак доведен у везу са другим познатим нам материјалом може, мислимо, да нам осветли нека питања из историје Кизлар-агине џамије. Јер назив Kloster Gassen није дошао од познате Текије, како то мисли Д. Ј. Поповић — из чијег писања излази као да и на плану, разуме се у преводу, стоји Манастирска или Текиска улица! Текија се није налазила у Kloster Gassen, већ на углу данашњег Студентског трга и ул. Вишњићеве, па по њој ова задња улица на Брушовом плану и носи назив Derwisch G[assen].

Зна се да су Аустријанци, иако су своју трећу окупацију Београда сматрали само привременом, па следствено томе и нису вршили измене у његовом уређењу, једну џамију претворили у католичку цркву. Те цркве, која је освешена на Бадњи-дан — 24/13 децембра 1789 год., нема на Брушовом плану, што нам указује да је овај план рађен пре наведеног датума, тј. одмах по заузећу Београда. По К. С. Протићу, који је први код нас дао податке о овоме, за ту католичку цркву била је „изабрата она велика џамија, близу главне страже,

која као и да је била негда, какав манастир, јер има одмах до ње, велико здање с многим ћелијама кога је распоред, много сличан распореду зграда, у којима живе калуђери“, а звона за ову цркву донета су била „из францишканерског манастира, из Будима“. Исте ове податке саопштио је нешто доцније и Т. С. Виловски. Позивајући се на један извештај о освећењу ове цркве, објављен 1790 год. у листу Wiener Zeitung, он каже „да се испитивањем дознало да је нова црква а пређе главна турска џамија, до 1739 била манастирска црква, јер се поред цркве налази здање које је зидано онако, како се обично зидају католички манастири“, наводећи на крају, како се није могло сазнати „дали је то био фрањевачки или други манастир“. За разлику од Протића који се задовољио тиме да ове податке само саопшти, Виловски је покушао и да реши питање: на коме се месту налазила та нова католичка црква?

Изnoseћи ничим непоткрепљено тврђење како су се 1789 године „без сумње... могле видети још толике зграде из доба кад је Београд био у царским рукама“ и како су, „и ако је варош после год. 1740 променила своју физиономију и постала права турска варош, опет... остали недирнути нарочито манастири и велике зграде, које су служиле војеним потребама“ — Виловски полази од претпоставке да је „главна стража, о којој се у овом спису говори, била тамо где је била до године 1740“, па закључује да је „велика џамија, односно ова нова католичка црква, морала бити негдашњи језуитски манастир, отприлике у данашњој Душановој улици“, наводећи, са резервом, да је „тако звана пиринцана некада била језуитски манастир“.

Овај закључак Виловског, чак и у времену када је изречен, тешко би се могао прихватити. Јер се и тада знало, и то поред осталог и по писању самог Виловског, да су Турци после 1739 године „почели рушити и разарати у вароши све, што им се од грађевина није свидело, или, што је сметало њиховом источњачком укусу и њиховим верским и друштвеним обичајима“. Које су то

грађевине биле, сувишно је наглашавати. Нека од њих свакако је остала, било да је Турци нису ни рушили или да су неку оштећену или попаљену касније поправили, али се свакако 1789 год. у Београду таквих зграда није могло много видети, поготово када се зна да је Београд 1789 год. у борбама много страдао.

Данас, у светлости нових података, горњи закључак Виловског је потпуно неприхватљив. 1) Д. Ј. Поповић наводи, по Сопрону (*Monographie von Semlin und Umgebung*), да су Фрањевци имали у Београду врло лепу цркву и велики манастир на месту „где је данас Управа града али са подручјем више проширеним на југ“ односно „ниже данашњег парка на Студентском тргу“. Према једној забелешци у Хроници фрањевачког манастира у Цернику, тај фрањевачки манастир у Београду, чија је градња започела 1728 г., имао је 50 ћелија. 2) По белешкама Анастаса Јовановића, од већих зграда — здања у вароши после Лаудоновог бомбардовања остале су, поред неколико џамија, само четири. Две од ових — Војводин конак и Делиски конак — биле су у данашњој ул. Вука Караџића, трећа је била „садања Жандармеријска касарна на Вел. пијаци“, а четврта „на Дорћолу, доцније звана Шалитрана, јер су ту правили шалитру“. Јовановић је забележио не само да је џамија „у садашњој Жандармериској касарни“ била врло велика, већ и да је та касарна — једна од оне четири куће које су остале по Лаудоновом бомбардовању — била „пре под Аустријанцима францискански манастир“.

Када овај Јовановићев податак доведемо у везу са Брушовим планом, недвосмислено се намеће закључак да је она зграда спрам Кизлар-агине џамије била у време друге аустријске окупације Београда манастир, и да је отуда и она улица поред џамије и те зграде и носила назив *Kloster Gassen*. А како на Брушовом плану ниједна друга улица својим именом не опомиње на какав католички манастир или другу верску институцију, то се може рећи да је Кизлар-агина џамија она „велика џамија“ која је за

задње аустријске окупације Београда (1789—1791) била претворена у католичку цркву.

Описујући Београд из времена друге аустријске окупације (1717—1739), Т. С. Виловски пише: „Католичка катедрала (*Domkirche*)... није нарочито зидана него је тога ради претворена једна од најугледнијих џамија у цркву. Која је то џамија била, не може се дознати, јер јој се име не помиње... У Спарову плану ова је црква тачно забележена, докле је у осталим плановима нема. Ова црква, која је као владичанска црква имала назив „*Domkirche*“, стајала је на једној пијаци, отприлике тамо где је сада главна полиција. Више ње, дакле на садашњем великом тргу, могао је бити манастир миноритске браће, али свакако у једној улици, пошто онда данашње велике пијаци није било, него је сав простор био тако изидан, да је стајала кућа до куће“. Ако овај навод Виловског упоредимо са Спаровим планом (репродукован у доста малим размерама код Д. Ј. Поповића III, сл. 26), видећемо да подаци Виловскога нису тачни, а наиме, да се он у лоцирању пребацио за читав један ред блокова зграда. Она катедрална црква лежи, по прилици, на месту Бајракли-џамије, док онај објект за који Виловски каже да је могао бити „манастир миноритске браће“ заузима простор око некадашње Управе града и Жандармериске касарне. Натпис уз овај објект, и поред стакла за увећавање, нисам могао тачно прочитати; може се тумачити и као *Kloster* и као *Minoriten*. И на плану Београда из истога доба, који је издао *Adam Jonathan* у Нирнбергу (репродукован у малим размерама и без легенде код Д. Ј. Поповића II, 17) на овом задњем месту има знак крста, уз који у легенди стоји: *Saruziner*. Међутим, по Спаровом плану, манастир овога реда био је близу Царске (Видин) капије. Ако бисмо узели и трећи план: Београд — главни гранични град — 1737 (репродукован у *Годишњици Н. Чупића VIII, 1886*, као прилог уз чланак К. С. Протића), видели бисмо да на оном месту о коме је реч има уцртана некаква велика зграда, али за коју у легенди нема никаквог објашњења, као што нема

ни ознаке за Минорите. Ја сам се задржао на овом примеру, али се иначе ни за остале католичке манастире не слажу увек ознаке на ова три плана, премда се места, на којима се ове зграде означају, углавном слажу. Из свега овога, мислимо, може се закључити:

1) да на месту које је заузимала Кизлар-агина цамија налазимо на плановима учртан манастир, па како су ови подизани уз цамије, претворене у цркве, то значи да је Кизлар-агина цамија у доба друге аустријске окупације Београда била претворена у манастирску цркву, па, следствено томе, ова цамија мора потицати још из времена пре 1717 године; 2) да се у погледу питања коме је католичком реду била додељена Кизлар-агина цамија, и уопште, где су се налазили манастири појединих редова у Београду у то доба, не можемо ослонити на податке са планова, јер су они најчешће противуречни.

У решавању овога питања треба поћи, мислимо, од података које су нам оставили А. Јовановић, Сопрон и онај безимени извештач *Wiener Zeitung*-а, и испитати у којој се мери ови подаци слажу са другим изворима или, пак, од њих отстају. Јер А. Јовановић живео је у Београду у време када је традиција, с обзиром на састав становништва и друге услове, била врло јака; Сопрон је своје податке, свакако, црпео из фрањевачког манастира у Земуну, а познато је да су београдски Фрањевци 1739 год., када је изгорео њихов манастир и црква св. Јована Капистрана, прешли у Земун; најзад, она вест о освећењу католичке цркве у Београду 1789 год., у којој стоји да су звона за ову цркву донета из фрањевачког манастира у Будиму — указује нам да је морала постојати нека веза између Фрањеваца и оне цамије претворене тада у цркву. Остали извори дају нам следеће податке о Фрањевцима у Београду под аустријском окупацијом 1717—1739 године:

У попису зграда Дунавског или Немачког Београда од 1728 год. под бр. 241 наведено је да Фрањевци заступају три зграде, од којих је једна за време Турака била школа — и та им је од почетка додељена за становање — а друге две

зграде биле су цамије. Ове цамије коришћене су у почетку за смештај артиљеријског прибора, а Фрањевцима су додељене тек 1721 год., када је овај ратни материјал пренет на друго место. И они су их тада употребили за цркве, с тим што су у мањој цамији поставили „свети гроб“. Сем тога, наводи се, Фрањевцима је „по заповести више инстанце одмерен нови плац за подизање манастира и они већ намеравају тамо да зидају“.

У Хроници фрањевачког манастира у Цернику код Нове Градишке изнета је и историја фрањевачког манастира у Београду. У историји се каже да је Фрањевцима, када су дошли у Београд 19 августа 1717 год., за пребивање одређено место „*penes longam plateam, et medietate Civitatis Germanicae ad Orientem Danubium videlicet versus*“. Ту је била једна врло велика цамија и крај ње две мање, од којих је већа — која и сада постоји — имала врло високо мунаре, веће него она [врло велика] цамија, и била је тада пуна ратног оружја. Године 1721 дата је Фрањевцима — који су дотле служили у турској кући — она већа цамија и они су је претворили у цркву посвећену Успењу Богородице. Год. 1728 Фрањевци су почели да зидају манастир који је 1729 г. освећен, а 1730 г. отпочели су градњу нове цркве која је, заједно са манастиром, била посвећена св. Јовану Капистрану. Манастир је имао 50 ћелија.

Као што се види, подаци ова два извора углавном се поклапају. Кажемо углавном, јер се они не слажу једино у томе што по аустријском попису излази да су Фрањевци добили две цамије и употребили их за цркве, а у Церничкој хроници говори се само о једној цамији, и то већој, претвореној у цркву. Ово неслагање долази, мислимо, отуда што она мања цамија и није била нека посебна црква, јер је у њој био смештен само „свети гроб“.

У погледу места на коме се налазила та фрањевачка црква, други извор је потпунији, али су ти његови подаци код нас различито тумачени. Лука Павловић, преводилац Катанчићевог списка о Београду — у коме се, свакако на основу

неке фрањевачке хронике идентичне у овом погледу са оном Церничком, укратко говори о Фрањевцима у Београду (само што се каже да им је цамија додељена још 1717 г.) — преводи онај пасус са „у сред вароши на дугачкој улици“. Д. Ј. Поповић који се служио Церничком хроником преводи то место са „крај великог трга у средини немачке вароши“. Ово различито тумачење долази отуда што *platea* значи и трг и улица. Тумачећи ово место, Поповић је мислио, свакако, на овај велики простор за војне смотре — *Paradeplatz* — који се налазио испред Александрове или Виртембершке касарне положене у данашњој Кнез Михаиловој ул. између Обилићевог венца и Змај-Јовине ул. Павловићев превод утолико би био тачнији, што се зна да су Аустријанци у то доба једну улицу у Београду називали Дуга или Трговачка улица, и то је, по свој прилици, била данашња Душанова ул. Али, са топографске тачке, Павловићев превод „у сред вароши на дугачкој улици“ не одговара. Јер ако се овај превод прихвати као тачан, у том случају излази да се Немачка варош према западу није протезала даље од данашњег Универзитетског парка. Међутим, поуздано се зна да је Немачка варош, иако је називана и Дунавска варош „допирала још и даље према западу до изнад Виртембергове или Стамбол-капије“ па „све до српске цркве и митрополије“, које су лежале где су данас Саборна црква и Патријаршија. Из објашњења уз план Београда, који је Доксат 1724 г. послао у Беч, види се да су и српска митрополија и српска црква спадале у Немачку варош и то као крајњи објекти у њој. Па и касније, када се тај крај око цркве и митрополије означавао као Српска варош, то је било више симболично, јер се Српска варош (*Raitzen Stadt*) налазила изван шанца, што се сасвим лепо и јасно види на плану *Jonathan-a*. Јасно је да средина Немачке вароши није била у данашњој Душановој улици, већ, по прилици, на место где је данас Универзитетски парк.

У објашњењу Доксатовог плана објекти се наводе извесним редоследом. Најпре они у Горњем граду (1—10), па

у Доњем граду (Водена варош) и на Дунаву изван шанца (11—41), па у Немачкој вароши (42—56), затим у Српској вароши итд. Тако, у Немачкој вароши наводе се: „42. Црква Тринитараца и манастир 44. Трговачка пијаца 45. Дуга или трговачка улица 46. Миноритска црква и манастир 47. Језуитска црква и манастир 48. Капуцинска црква и манастир 49. Кућа гувернера 50. Главна стража (*Hauptwache*) 51. Катедрална црква (католичка) 52. Варошка кућа (*Rathhaus*) 53. Францишканска црква и манастир 54. Пошта 55. Српска митрополија 56. Српска црква“. Као што се види, објекти су и овде наведени извесним редоследом: пошло се од Трговачке пијаце и Трговачке улице (данас Душанове) и објеката који су били на њој, па затим наврше, ка западу, јер се на крају, где се свршавала Немачка варош помињу српска црква и митрополија. Фрањевачка црква са манастиром поменута је уз католичку катедралу — скоро на крају списка — што значи да је била у њеној близини. А када знамо да је катедрала лежала тамо где је, по прилици, Бајракли-цамија и да се у њеној близини помиње и манастир једног католичког реда, онда је извесно да је тај манастир морао припадати Фрањевцима.

Место на коме је лежао тај манастир слаже се са описом у Церничкој хроници. Јер то је место било и у средини Немачке вароши, и крај — поред Дуге улице (а не: на дугој улици) и источно према Дунаву. Према томе, цамија коју су добили Фрањевци 1721 године и уз коју су саградили свој манастир јесте Кизлар-агина цамија, на коју су нас упућивали и подаци А. Јовановића, Сопрона и *Wiener Zeitung-a*.

(Елезовић—Поповић, 67, 251; Никшић, 392, 395, 397, 400; С. Ј. Поповић, 152; Ердељановић, 226; Петровић, 32; Дединац; Бруш; Д. Ј. Поповић I, 163; Д. Ј. Поповић II, 17 (план), 51, 58; Д. Ј. Поповић III, 213, сл. 26 (план); Виловски I, 45; Виловски III, 274, 300—301; Виловски IV, 247; Виловски V, 941—942; Д. Ј. Поповић IV, 98; Нова искра VII, 1905, 21, 27—28 (репр. рада Ст. Тодоровића); К. С. Протић, Одломци за историју Београда, Годи-

шњица Н. Чупића VIII, 1886 (план), IX, 1887, 125; М. Костић, Историја фрањевачког манастира у Београду, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор VI, 1926, 195—196; М. Катанчић, Спомен Београда негдашњег Сингидуна. Гласник Друштва српске словесности V, 1853, 118; М. С. Петровић, Борбе старог Београда, Београд 1951, репр. Тодоровићевог рада између стр. 104—105.).

Коски-бегова џамија. Помиње се 1660 год. код Евлије Челебије. Налазила се вероватно у Коска-махали коју помиње исти путописац.

(Елезовић, 50.).

Кокулак-Таш-месџид. Помиње се 1660 год. код Евлије Челебије.

(Елезовић, 51.).

Кучук - Пазар-баши-месџид. Помиње га Евлија Челебија 1660 год. у свом опису Београда.

(Елезовић, 51.).

Кучук-хаџи-Велијина џамија. В. Хаџи-Велијина мала џамија.

Лаз-оглије џамија. Помиње се на турском плану Београда из 1860-их година (бр. 133). Налазила се, судећи по овом плану, у данашњој ул. Страхињића Бана, негде између ул. Вишњићево и Седми јул. На Брушовом плану Београда из 1789 год. ове џамије нема, што би значило да је доцнијега датума. Међутим, на Брушовом плану на месту ове џамије — у Brun Gassen близу Vidiner Gassen — налази се учртана некаква овећа грађевина. Ово даје основа претпоставци да се у Брушово време ова џамија налазила у рушевинама, па је касније обновљена.

(Елезовић—Поповић, 67; Бруш.).

Лаз-хаџи-Махмуда џамија. Учртана је на турском плану Београда из 1860-их година (бр. 145) на простору који данас оивичавају улице: Змај Јовина, Чика Љубина (до хотела Гранд) и Васина (до хотела Империјал). То је она џамија за коју Л. Комарчић, не помињући јој име, наводи да је била „одмах иза гостионице Пре-

столонаследника сада Гранд-хотела“, и коју М. С. Петровић лоцира „близу угла Кнегиње Љубице и Чика Љубине улице“. Подигнута је средином или у другој половини XVIII века, јер на Брушовом плану — на коме је џамија учртана — улица која избија на њу (данашња Чика Љубина, од Трга Републике до Змај Јовине) носи назив Neue Moschée Gassen, што несумњиво долази отуда што је џамија грађена после 1740 г.

(Елезовић—Поповић, 67; Комарчић, 43; Петровић, 32; Бруш.).

Махмуда султана џамија. Под овим, правим именом ову џамију од старих писаца помиње једино Рашид-беј. Догађаји у вези са којим је помиње — свргнуће хаџи Мустафа-паше и пад Београда 1813 године — указују да ова џамија потиче од Махмуда I (1730—1754), за чије је владавине Београд поново дошао под турску власт. Међутим, на турском плану Београда из 1860-их година ова џамија се погрешно означава као Мехмеда султана џамија (бр. 66) — не каже се кога — а иста ова грешка увукла се и у турски план београдске тврђаве из истог времена и то још у тежем облику, јер се на њему казује (бр. 136) да је тај султан Мехмед — Мехмед II, за чије владе, као што се зна, Београд уопште није био у турским рукама. Обе ове грешке настале су, свакако, због велике сличности имена Махмуд и Мехмед.

Џамија султана Махмуда, како се види из поменутих турских планова, налазила се на платоу Горњег града, у непосредној близини турбета Дамад Али-паше које и данас постоји. Према Делићу, ова џамија је подигнута „мало према северо-истоку“ од места на коме се налазила џамија Сулејмана I., а С. Л. Поповић се домишља да није можда црква „Марица... за коју народна песма вели да је лежала насред Града“. Према Катанчићу, веома блиском времену о коме је реч, ова је џамија — коју он назива главном — „од старе стражаре сазидана“. За ову џамију везан је и пад Хаџи-Мустафа-паше 1801 године, јер су се у њој сакрили и сакупили

јаничари који су кроз водовод упали у Горњи град и извршили напад на везиров конак и отворили градске капије. За Карађорђевог управе џамија је остала нетакнута и 1813 год., када је турска војска заузела Београд, у њој је одржано благодарење. До краја своје власти у Београдском граду Турци су је одржавали у добром стању, што је добрим делом било условљено и политичким разлозима. Наиме, она се налазила у непосредној близини конака београдског паше који су посећивали многи странци и којима је, изгледа, било нуђено да је виде, јер, како вели један наш књижевник тога времена, у Горњем граду сем ње и сараја није било шта друго „примечанија достојно видети“.

Ову џамију помињу скоро сви путописци који су прошли кроз Београд у XIX веку, али, како јој нису знали имена, називају је: џамија у Горњем граду. Неки од њих рекли су

нам понешто и о њеном изгледу. Тако, Бантиш-Каменски пише да је „лепо сазирана“ и да јој је „унутрашњост врло висока — али у њој нема ништа“. Капер говори о њеном витком мунарету које „пружа свој блистави врх до облака који небом јури“, а Ј. Вујић тврди за ову џамију „да се при чистој времена погоди јоште от Карловаца с Банстола видјети може“. По једном казивању које су забележили Г. Елезовић и П. Поповић, она је била „најлепша и највећа џамија, монументално саграђена од камена“. Опустела је 1867 год. када су Турци напустили Београдски град, али су је Срби до добијања независности (1878) поштовали. Из писања С. Л. Поповића види се да је 1878 год. још постојала. Касније је у њој држана муниција и, наводно, „несрећним“ случајем — „као експлодирала је муниција која је била смештена у њој“ — порушена је. Међутим, изгледа, да је на-

Сл. 9 — Београд, Џамија султана Махмуда у Горњем граду. Детаљ са талботипије Анастаса Јовановића из шездесетих година XIX века.

мерно демолирана и порушена, јер је по свом положају и величини била исувише упадљива, а ново доба захтевало је да се са београдске тврђаве уклоне сви исувише видљиви знаци прошлога турскога господарења.

(Рашид бег, 9, 18; Елезовић—Поповић, 67—68, 250; Делић, 70; С. Л. Поповић, 153; Капер, 35, 103; Ердѣљановић, 226; Дединач; Петровић, 16; П. М. Ненадовић, *нав. дело*, 55—56; Вујић, 30 (и напомена Ј. Ердѣљановића); Ј. Вујић, *нав. дело*, 239; М. Катанчић, *нав. дело*, 165; П. Стаматовић, *нав. дело*, 105—106; К. С. Протић, *Ратни догађаји из првога српскога устанка 1804—1813 под Вождом Карађорђевићем*, Београд 1893, 142; Вукова преписка IV, Београд 1909, 397; Т. Р. Ђорђевић, *Наш народни живот IX*, Београд 1934, 120.).

Мехмед-агина џамија. Помиње се 1660 год. код Евлије Челебије. Можда је задужбина онога Мехмед-аге кога исти путописац помиње као београдског оцаковића и првака „на гласу“. По Чохаџићу, Делићу и Шабановићу, назив ове џамије је: Ахмед агина џамија.

(Елезовић, 50, 52; Чохаџић, 10; Делић, 69; Шабановић, 94.).

Мехмеда султана џамија. В. Махмуда султана џамија.

Мехмеда II султана џамија. В. Махмуда султана џамија.

Мусала-џамија. В. Намазџах-џамија.

Муса-паше месџид. Помиње се 1660 год. у путопису Евлије Челебије. Шабановић мисли да је овај Муса-паша вероватно будимски везир Коџа Муса-паша, који је „зна се поуздано, имао својих задужбина и у Београду“. Доиста, он би могао бити ктитор овога месџида, јер се из извештаја барског надбискупа Петра Масарека који је у Београду боравио 1632 год. види да се новопостављени будимски везир Муса-паша, под чију је јурисдикцију спадала Србија све до Ниша, пљачком и глобом у то време био докопао великих новаца. Поглавито ради задовољења својих материјалних интереса — »per empir la bog-

za« — наредио је да се опљачка језуитска капела и изгледа да је потом продао на дражби. Дубровчанима је, под изговором да су у Београду подигли цркву преко дозвољених размера, узео знатну своту; а босанским трговцима у Београду узео је најпре 1500 талира, а потом, на име дажбине за дозволу трговања, још преко 5.000 талира. Хаџи-Калфа помиње у Београду леп безистан с баштом унаоколо који потиче од Муса-паше. Напомињемо да Евлија Челебија помиње међу београдским оцаковићима и првацима „на гласу“ и Коџа Мусу-пашалију.

(Елезовић, 51—52; Шабановић, 96; Новаковић, 64; Ј. Радонић, Римска курија и јужнословенске земље, Београд 1950, 83—84.).

Мустафе султана џамија. Помиње се на турском плану Београда из 1860-их година (бр. 103) и уз њу школа. Налазила се на углу данашње Душанове ул. и улице која се спуштала на данашњу Јеврејску улицу. Та улица, која данас не постоји, означена је на Брушовом плану — на коме такође налазимо ову џамију — именованом Bitpazar od[er]. Tandlmarkt G[assen]. Да се у овом делу налазио Битпазар, види се и са турског плана, јер је на истоме, зграда прекопута ове џамије означена као хамам на Битпазару (бр. 101), а и Милићевић бележи да се до 1862 год. Битпазар налазио на Дорћолу, „од раскршћа онамо ка граду“. Вероватно да се и у раније доба Битпазар налазио на овоме месту или у овом делу вароши. И у Евлије Челебије опису Београда помиње се џамија на Битпазару — и махала Битпазар —, али нити Евлија наводи да та џамија потиче од султана Мустафе, нити је пак вероватно да је Мустафа I (1617—1618 и 1622—1623) имао какву задужбину у Београду. Та Евлијина џамија на Битпазару биће да је порушена у борбама око Београда крајем XVII и почетком XVIII века, па је на њеном месту један од султана — Мустафа II (1695—1707) или Мустафа III (1757—1773) — подигао нову џамију, те се по ктитору те џамије и махала Битпазар прозвала махала султана Мустафе, којим је именован на турском

плану (бр. 98) и означена махала код ове џамије. На турском плану уз ову џамију помиње се и школа. Из Вујићевог *Путешествија* — јер се по свему судећи онај опис џамије и школе односи на ову џамију и школу — да се закључити да је унутрашњост џамије султана Мустафе била украшена богатим зидним декорацијама које Вујић — да ли из незнања или из мржње према Турцима — описује на један примитивно — потсмешљив начин. „Сверху... предикалнице“ видео је „неки аки натпис“ који му се учинио подобан „једном раздрешеном с кајиши опанку“, а зидне декорације описује као „којекакве искривудане цирате и шаре подобне змијама, гуштерима, вилама, грабљама итд.“

Џамија султана Мустафе порушена је 1863 или 1864 године, када је у извршењу Канличког споразума порушена тзв. турска махала, тј. све грађевине које су се налазиле на простору између Дунава, тврђаве и линије која је ишла преко Али-пашине џамије и Шеиха Хасана текије.

(Елезовић—Поповић, 67; Бруш; Елезовић, 50; Вујић, 30, 32; *Wapswik, нав. дело*, 40—41.).

Мустафа-Чауша џамија. Помиње се 1660 год. код Евлије Челебије. Налазила се, вероватно, у Чауш-махали коју бележи исти путописац. На Брушовом плану из 1789 год. једна улица носи назив *Csiausich G[assen]*., али је, разуме се, тешко рећи да ли овај назив има какве везе са Евлијином Чауш-махалом. Та *Csiausich G[assen]*. је један део данашње Капетан-Мишине улице.

(Елезовић, 50; Бруш.).

Намазџах-џамија. Ову џамију и махалу истога имена помиње Евлија Челебија 1660 год. у својем опису Београда. Намазџах значи место где се обавља муслиманска молитва (намаз = молитва клањањем). Према исламским прописима верници су обавезни да џума-намаз (молитву у петак у подне), и два Бајрама — Рамазански Бајрам и Курбан-Бајрам — клањају у заједници. То заједничко клањање обавља се у џамији, али оно се може вршити и под отвореним небом. То ме-

сто, где се у заједници клања ван џамије — на отвореном простору зове се мусала (= место молитве) и оно је, ради одржавања чистоће, ограђено. По томе што се налазила у близини оваквог места на отвореном простору одређеног за обављање молитве, ова џамија и добила је име Намазџах (по Шабановићу: Мусала џамија). О београдској мусали Евлија Челебија није забележио ништа поближе. Али је зато његову пажњу привукла мусала у Ужицу, у коме је боравио 1664 год. Та ужичка мусала налазила се поред Бетиње, у обиму је имала 2 000 корака, била је ограђена тврдим зидом човечије висине, засађена разноврсним дрвећем у чијој се сенци „правоверни моле Богу“, а служила је и као „нека врста шеталишта“ — ради чега је „вакуф због одржавања чистоће поставио четири вратара“. Он је описује, најзад, као место на коме „велики и учени људи ове вароши... воде дуге научне разговоре“. Та ужичка мусала била је таква да Евлија каже да за 42 године својих путовања по свету „нигде у исламским земљама“ није видео „сличног места за одмор и уживање“.

(Елезовић, 50; Шабановић, 95; Гл. Елезовић, *Из путописа Евлије Челебије*, Београд 1949, 15—16 (пос. отисак из *Историског часописа 1*); Осман Нури Хаџић, *Мухамед и Коран*, Београд 1931, 104.).

Ова, Оваџик-џамија. В. Авва-џамија.

Пазар-баша-месџид. Помиње га 1660 год. Евлија Челебија.

(Елезовић, 51.).

Реис-ефендијина џамија. Помиње се на турском плану Београда из 1860-их година, а уцртана је и на Брушовом плану из 1789 год. Налазила се у блоку оивиченом улицама: Душановом (*Vidiner Gassen*), Цара Уроша (*Alte Post Gassen*), Скендербеговом (*Jaja Bascha Gassen*) и Дубровачком (*Caffe Gassen*), по прилици у дворишту садање основне школе „Јанко Веселиновић“.

(Елезовић—Поповић, 67; Бруш.).

Сејида Хасан-паше џамија.
В. Хасан-пашина џамија у Доњем граду.

Синцир, Синцирли, Синцир-
лија-џамија. В. Имарет-џамија.

Софија-џамија. В. Батал-џамија.

Стамбол-џамија. В. Бајрам-бегова
џамија.

Сулејмана султана џамија у
Горњем граду. Задужбина Сулеј-
мана I (1520—1566), освајача Београда.
Према Евлији Челебији, ова „џамија
пуна светлости, са елегантним, витким,
стабилним мунаретом, које је чаробно“
била је „покривена модрим (сивим) оло-
вом“, а изградио ју је неимар Синан,
који је посредством овога мунарета, ви-
соког 105 степеника (по Чохацићу испа-
да да је било високо 105 стопа!) изразио
своје знање и вештину „у Београду, ко-
ји је у пределима немачким, под Угар-
ском“. Шабановић сматра да овај Евли-
јин податак треба примити са резервом,
јер се према досадањим проучавањима
не зна да је славни турски неимар Ми-
мар Синан градио у Београду какву
грађевину. Испред михраба џамије био
је један тврди бедем, а испред мунарета
налазила се чесма пијаће воде за коју
Евлија каже да је подигао Мехмед-паша
Соколовић. Међутим, година добивена са
хроностиха урезаног на чесми не слаже
се са временом у коме је живео Ме-
хмед-паша Соколовић, па, или је Евлија
погрешно хроностих записао, или чесма
потиче од Лала Мехмед-паше Соколови-
ћа, како то претпоставља Шабановић.

Поред Евлије Челебије, ову џамију
помињу још Отендорф (1663 г.) и Хаџи-
Калфа. Први, као џамију у Ста-
ром граду — како он назива Горњи
град; други, као џамију у Горњем граду
која се зове царска. По С. Л. Поповићу,
Аустријанци су џамију у Горњем
граду, по заузећу Београда 1717 год.,
претворили у цркву, „а вели се да има
изгледа да је и пре била црква“. Међу-
тим, иако се зна да су Аустријанци у
Горњем граду имали гарнизонску цркву,
овај Поповићев податак неће бити та-
чан. Јер, да су је Аустријанци претво-

рили у цркву, Турци би свакако после
ту цркву преобратили у џамију. Кад су
заузели Београд 1717 год., Аустријанци
су ову џамију порушили, уколико већ
није била порушена у борбама, ако не
због других узрока, а оно ради тога, да
би — како пише Д. Ј. Поповић — „бар из-
далека, слика Београда изгледала више
хришћанска“. Ово утолико пре, што је
ова џамија и својим положајем и својом
величином доминирала Београдом. Да је
ова џамија тада нестала са лица земљи-
на, доказ је и то што је султан Махмуд
I, за чије је владе Београд поново до-
шао у турске руке, подигао у Горњем
граду џамију и то „мало према северо-
истоку“ од места на коме се налазила
џамија султана Сулејмана.

(Елезовић, 47—48, 50—51; Чохацић,
11; Шабановић, 87—88; Делић,
69—70; Отендорф; Новаковић, 64;
С. Л. Поповић, 151—152; Виловски
III, 343; Д. Ј. Поповић II, 9; Д. Ј.
Поповић III, 167.)

Сулејмана султана џамије у
Доњем граду. Евлија Челебија на-
води да је 1660 год. у Доњем граду било
пет џамија, од којих су две носиле име
освајача Београда — „џамија султана
Сулејмана хана покривена... оловом...
и још једна џамија Сулејмана хана“.
Она прва, оловом покривена џамија биће
свакако идентична са великом џа-
мијом у Доњем граду близу
ризнице коју помиње Хаџи-Калфа
наводећи да је била некада црква.
И у Дневнику о походу султана Сулеј-
мана против Београда 1521 године —
који је код нас по Феридун-беговом
зборнику превео Гл. Елезовић — забеле-
жено је, под 27-им [уствари треба: 26-
им] рамазаном 927 хиџ. год., да је тога
дана, у петак, тј. сутрадан по освојењу
Београда, једна црква претворена у џа-
мију: „Честити султан... дошао и
прешао у Београд. Отклањао је службу
од петка. Доњу цркву претворише у џа-
мију“. По немачком преводу овога
Дневника, који је Хамер — како се види
из упоредног излагања оба текста — об-
јавио по неком скраћеном препису, или
је, још вероватније сам скраћивао текст
Дневника и превео га често доста по-
вршно, — ова забелешка под 30-им ав-

густом 1521 год. гласи: „Сулејман пре-лази... у Београд, обавља молитву од петка у доњој вароши у једној цркви претвореној у цамију“.

Коју су то цркву, одмах по заузећу Београда, Турци претворили у цамију? К. С. Протић пише да је та у цамију претворена црква била српска и да су Срби у њој у то време имали „мошти Свете Патнице? (Sveta Patnica; Santa Weneranda), једну руку свете Варваре Мученице и једну икону Свете Богородице“. Виловски каже, на једном месту, да се радило о највећој цркви у Београду, а други пут — да је та црква била катедрала. По М. С. Петровићу у питању је „највећа варошка црква, вероватно православна“. Елезовић и Шкриванић, осврћући се на један чланак Вл. Р. Петковића — у коме је без навођења литературе и са резервом изнето да је црква Успења Богородице 1521 „преобраћена у цамију(?)“ — истичу, на основу текста Дневника да се не зна „да ли је та у цамију претворена црква била православна“. Р. М. Грујић износи да су Турци митрополитску цркву Успења Богородице узели од београдско-сремског митрополита и коначно разрушили „изгледа, тек неко време пре Герлахова пута (1573—1578)“. Али код Герлаха, морамо истаћи, не помиње се изричито митрополитска црква, већ се само каже како су Турци узели београдским Србима „велику и лепу цркву... и Мехмед паша од њезиног камена начини безистан и караван серај“. Вл. Р. Петковић није уочио ово неслагање између Грујићевог писања и Герлаховог текста, па је прихватио да су Турци „при крају XVI века разорили“ цркву Успења Богородице, и на тај начин отступио је од оног свог ранијег резервисаног писања да је ова црква 1521 год. преобраћена у цамију.

Тај извор, који је Петковић најпре примио са резервом, па га касније одбацио, јесте чланак Илариона Рувараца: О светињама београдске цркве г. 1521. У томе чланку Руварац је на основу наших и страних извора установио: 1) да је српско становништво Београда 1521 год. пресељено у Цариград; 2) да су том приликом пренете из Београда

у Цариград и извесне светиње: мошти св. Петке, мошти св. царице Теофаније и чудотворна икона Богородице — рад св. Луке; 3) да су се све ове светиње до 1521 год. чувале у митрополитској цркви Успења Богородице у Београду. На основу ових елемената Руварац је у том чланку написао и да је 1521 год. београдска „главна црква преобраћена у цамију“.

Материјал публикован после објављивања Руварчевог рада показује да је Руварац био у праву у погледу судбине београдске „главне цркве“ у год. 1521.

У Дневнику Сулејмановог похода против Београда стоји записано да је „честити султан“, оног истог дана кад је ушао у Београд, „пошто су угарски неверници тражили да оду у своју земљу... свима дао одобрење“ и „послаше их Дунавом на бродовима Јахја пашином сину, у Сланкамен, да би могли отуда отићи у крајеве преко“. А десет дана касније, исти Дневник под 7-им [уствари треба: 6] шевалом 927 хиц. год. бележи: „Издата је заповест да се ратници из Београда протерају у Цариград, под стражом десног буљука улуфедија“, — или, како стоји код Хамера под 9-им септембром 1521 год. — „српски становници Београда одведени су у Цариград“. Из овога се види да Турци по заузећу Београда нису поступили на исти начин према свима браниоцима овога града. Последице и санкције упорне одбране Београда нису искусили Мађари већ Срби. Јер, док прве на бродовима шаљу њиховим кућама, у њихову земљу, друге расељавају и протерују у Цариград под стражом. У светлу овог дијаметрално опречног поступања према браниоцима Београда намеће се, сасвим природно, помисао да је црква претворена у цамију пре припадала православном но католичком елементу Београда.

Феридун-бегов текст Дневника говори о доњој цркви; Хаџи-Калфа — о великој цамији у Доњем граду која је била некада црква. Подаци које имамо о цркви Успења Богородице поклапају се са овим елементима из турских извора. Константин Филозоф каже: „А црква

велика је са истока града, где се силази слично као на кедрском потоку ка Гетсиманији. И ова је дакле митрополија Успеније пречисте Владичице . . .“. Извесно је да се Константинов опис места односи на Доњи град. А какве податке имамо о фрањевачком манастиру за који се такође зна да је 1521 претворен у цамију? Према Катанчићу, тај манастир је био „близу тврдиње“. По Церничкој хроници, тај фрањевачки манастир, чију су цркву Турци претворили у цамију, био је „prope Arcem, in suburbio Danubiali, seu Aquatica“. Као што се види, он није био у Доњем граду, већ у дунавском подграђу или Риту (подводном земљишту). А о размерама ове цркве — каква је и колика била — не знамо ништа.

Хаџи-Калфа описујући Београд каже да је 1521 год. посада која је бранила овај град „одведена нешто у Угарску, нешто пак у Цариград“. „Празна места око Једи-куле (седам кула) у Цариграду“ — наставља он — „била су пуна ових заробљеника; и њих ради се и данас онај крај вароши зове Београдска махала“. Заинтересованим овим Хаџи-Калфиним податком, Ст. Новаковић — који је крајем XIX века дуже боравио у Цариграду као српски посланик — потрудио се да сазна нешто више о овоме. Он је нашао да се на археолошкој карти околних цариградских зидова, коју је 1884 год. издао Грчки филолошки силог у Цариграду, помиње не само Београдска махала, већ у њој и „црква Успенију свете Богородице београдске Ἐκκλησία τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου Βελιγραδίου“. Новаковић је слао и једног нашег питомца да ту цркву пронађе и овај ју је нашао. Заправо, то је била црквица и у њој је тај питомец видео више старих икона са натписима који су му се учинили словенски, али које он није успео да прочита, јер се слова нису добро распознавала.

Податак о цркви Успенију свете Богородице београдске који је Новаковић нашао на грчкој археолошкој карти Цариграда веома је важан за питање које ми овде третирамо. Овој назив показује да је српско становништво Београда још пре свог

протеривања за Цариград — а ово је, као што знамо, било на десет дана по паду Београда — морало знати каква је судбина већ задесила њихову главну цркву. Напуштајући Београд, српски становници морали су ту цркву видети већ оскрнављену — претворену у цамију, и зато свакако ову своју нову црквицу у Цариграду — као што нам њено име казује — нису посветили само празнику Успења Богородице, већ и успомени своје оскрнављене цркве тога посвећења у Београду.

Све ово упућује на закључак: да је црква Успења Богородице сутрадан по освојењу Београда 1521 године претворена у цамију и да је, као прва цамија у Београду, понела име освајача овога града — султана Сулејмана.

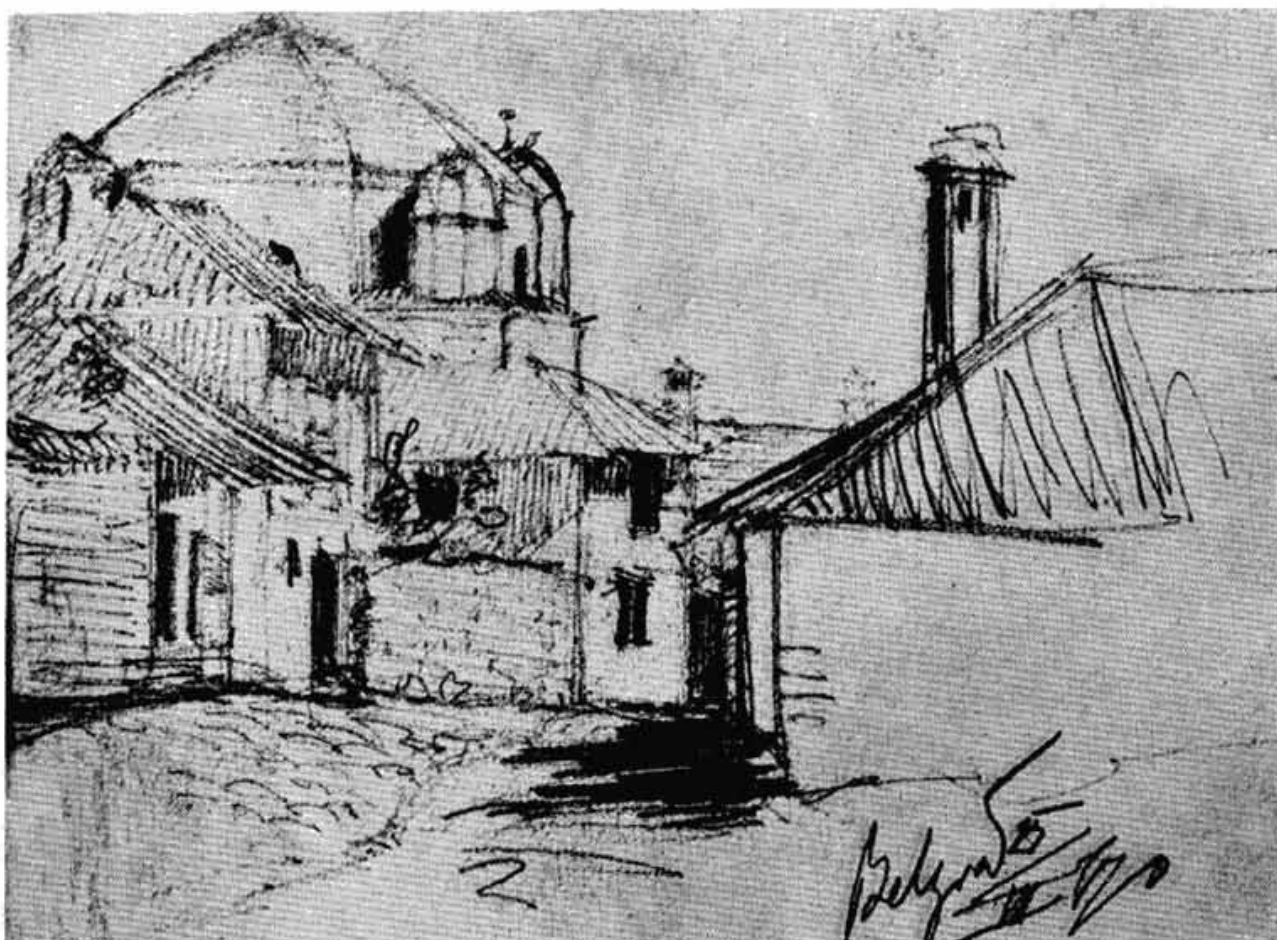
(Елезовић, 47; Новаковић, 64—66; Вилоски I, 27; Вилоски II, 59; Елезовић—Шкриванић, *нав. дело*, 64—67; М. Катанчић, *нав. дело*, 118; М. Костић, *нав. дело*, 194; М. С. Петровић, *нав. дело*, 65; К. С. Протић, *Одломци из историје Београда, Београд 1427 до 1521, Годишњица Н. Чупића X*, 1889, 56; В. П-ћ. [Вл. Р. Петковић], *Београд—Цркве. НЕ СХС I*, 1955; Вл. Р. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа, Београд 1950*, 20—21; Р. М. Грујић, *Духовни живот [Срба у Војводини до Велике сеобе], Војводина I*, Нови Сад 1939, 339—340, 399; Ч. Мијатовић, *Пре триста година, Гласник Српског ученог друштва XXXVI*, 1872, 211—212; И. Руварац, *Прилози к објашњењу извора српске историје, XIII*, *О светињама београдске цркве г. 1521, Гласник Српског ученог друштва XLIX*, 1881, 1—5; Л. Мирковић, *Старе српске биографије XV и XVII века, Београд 1936*, 85 (С. К. З. 265).

Сулејман-хана месџид. Помиње га 1660 год. Евлија Челебија. Налазио се у Доњем граду или у вароши. Задужбина освајача Београда султана Сулејмана I.

(Елезовић, 51.).

Табачка цамија. Помиње је 1660 год. Евлија Челебија. Име ове цамије дошло је отуда што се налазила у Ма-

Сл. 10 — Београд, Улица са напуштеном цамијом. Цртеж оловком арх. Константина А. Јовановића из 1870 године.

хали табачкој (код Елезовића, штамп. грешком шабачка место табачка), којој је овај назив дат стога што се у њој налазила радионица или радионице у којима су се штавиле и прерађивале сирове коже (dabbag-hane, dibbag-hane, tabak-hane). Отуда код Чохацића — Табаканска цамија, а код Делића — цамија Табакхана.

(Елезовић, 51; Чохацић, 10; Делић, 69; Г. Елезовић, Турски споменици I—1, Београд 1940, 109.).

Турбе-цамија. Помиње се 1660 год. код Евлије Челебије. Име ове цамије свакако је дошло отуда што је уз њу био сахрањен какав заслужан, поштован човек над чијим је гробом била подигнута посебна зграда, турбе које се, ваљда, истицало својим архитектонским елементима. (Елезовић, 50.).

Турган-бејева цамија. В. Батал-цамија.

Ћестенеције месџид. Помиње га Евлија Челебија 1660 год. Судећи по имену — Кестанеци = Ћестенеције — налазио се у крају везаном за производњу, прераду или продају кестења или га је, пак, подигао неко из реда ових људи. Код Чохацића и Шабановића: Кестанеци месџид.

(Елезовић, 51; Чохацић, 11; Шабановић, 96.).

Факир хаџи-Алијина цамија. Ову цамију и махалу истог имена помиње Евлија Челебија 1660 год. у свом опису Београда.

(Елезовић, 50—51.).

Ферхат-баше цамија. Помиње је

1660 год. Евлија Челебија. Исти путописац бележи у Београду и Ферхат-пашину махалу.

(Елезовић, 50.).

Хабил-ефендијина џамија. Помињу је Евлија Челебија (1660) и Хајнрих Отендорф (1663). Овај задњи као џамију Халил-ефенди.

(Елезовић, 50; Отендорф.).

Хасан-агина џамија. Помиње се 1660 год. код Евлије Челебије.

(Елезовић, 50.).

Хасан-пашина џамија у Доњем граду. Налази се уцртана на турском плану Београда из 1860-их година (бр. 36). Помиње се и на турском плану београдског града из тога доба под бр. 82 — џамија сејида Хасан-паше. Новијег је датума. Подигнута је после 1740 год., и то изгледа не много пре 1789 год., јер Катанчић у свом опису Београда тога времена наводи, како „у оној испод зидина градски“ вароши — Воденој вароши, тј. Доњем граду — има „једна нова џамија“. Изгледа да је у борбама за Београд крајем XVIII или почетком XIX века била прилично оштећена и да је дуже времена стајала запуштена, јер Ј. Вујић 1826 год. каже како „у доњем опет граду указује се оку човеческом једна скоро порушена џамија“. По остварењу коначне независности Србије (1878) ова џамија „претворена је у двоспратну зграду“, која је, како каже Ердељановић, „ниже великих градских степеница а мало у страну од градског хамама“. Та зграда, која је свакако служила као какав војни магацин, постојала је извесно до I светског рата, а можда чак и до 1941 год. Од наших писаца Хасан-пашину џамију помињу К. С. Протић, Ј. Ердељановић и М. С. Петровић, али не по имену, већ по месту — џамија у Доњем граду. Уцртана је и на Дединчевом плану старог Београда.

(Елезовић—Поповић, 67—68; Вујић, 30 (и нап. Ј. Ердељановића); Петровић, 13; Ердељановић, 226; Дединцац; Катанчић, *нав. дело*, 118; К.

С. Протић, *Ратни догађаји из Првога српског устанка 1804—1813 под Вождом Карађорђе Петровићем*, Београд 1893, 142.).

Хаџи-Алијина џамија. Помиње је 1660 год. Евлија Челебија, наводећи да је имала два хроностиха. Први, урезан над главним улазом, био је: „Ђуфти [име песника] размишљајући о хроностиху, састави јој један леп хроностих који гласи: „Како је дивно саграђена ова красна џамија“ 1040“. Текст другог хроностиха гласио је: „Молилац Дара [име песника] састави хроностих: „Беспримерна џамија — освештано место“ 1061“. Ове хиц. године одговарају нашим годинама: 1040=1630, а 1061=1651. Међутим, Елезовић је први код нас — а за њим и Шабановић — установио да по ебџед рачуну код оног првог хроностиха не излази 1040, већ 1060 хиц. год. која одговара нашој 1650 год. Чохаџић се у ово није уопште упуштао; шта више, он ниједан натпис није ни превео, већ је само рекао да је џамија Елхаџ-Алије „сазидана... 1040 г. (1633 г.)“! По Шабановићу онај први хроностих односи се на почетак градње џамије, а други на њено довршење.

(Елезовић, 51; Чохаџић, 10; Шабановић, 96.).

Хаџи-Велијина џамија. Помиње је 1660 год. Евлија Челебија као једну од пет џамија које су у то доба постојале у Доњем граду.

(Елезовић, 47.).

Хаџи-Велијина мала џамија. Једна од пет џамија које су се 1660 године, по Евлије Челебије опису Београда, налазиле у Доњем граду. Шабановић је наводи под именом: Кучук хаџи Велијина џамија.

(Елезовић, 47; Шабановић, 87.).

Хаџи-Ибрахимова џамија. Наводи је Евлија Челебија у свом опису Београда из 1660 године.

(Елезовић, 50.).

Хаџи-Мехмед џамија. Налази се забележена у Отендорфовом опису Београда (1663 год.). Можда иден-

тична са Мехмед-агином џамијом коју помиње Евлија Челебија.
(Отендорф).

Хаџи-Незирова џамија. Ову џамију и махалу истога имена забележио је Евлија Челебија у свом опису Београда из 1660 године.
(Елезовић, 50.).

Хаџи-Пири-џамија. Помиње се 1660 год. код Евлије Челебије. Налазила се у махали која је по њој и добила име: махала хаџи-Пирине џамије.
(Елезовић, 50.).

Хаџи-Садикова џамија. Ову џамију и махалу истога имена помиње 1660 год. Евлија Челебија.
(Елезовић, 50.).

Хаџи-Салихова џамија. Помиње се 1660 год. код Евлије Челебије. Налазила се у махали која је по њој и добила име: Махала хаџи-Салих-агине џамије.
(Елезовић, 50.).

Хаџи-Сеџахамесцид. Помиње га 1660 год. Евлија Челебија.
(Елезовић, 51.).

Хаџи-Халилова џамија. Помиње се 1660 год. код Евлије Челебије. Налазила се у махали која је по овој џамији и добила име: махала Хаџи-Халилове џамије.
(Елезовић, 50—51.).

Хаџи-Хусеин-месцид. В. Дур-Заде-Хаџи-Хусеинов месцид.

Царска џамија у Горњем Граду. В. Сулејмана султана џамија у Горњем граду.

Циганска џамија. В. Цинцирли-џамија.

Чик-Салим-џамија. Помиње је, са махалом истога имена, Евлија Челебија у свом опису Београда 1660 године.
(Елезовић, 50.).

џамија близу православне цркве, негде у Иван-беговој ул. В. џамија из Старог здања.

џамија близу угла Кнегиње Љубице и Чика Љубине ул. В. Лаз-хаџи-Махмуда џамија.

џамија велика до главне страже. В.Кизлар-агина џамија.

џамија велика у Доњем Граду близу ризнице. В. Сулејмана султана џамије у Доњем граду.

џамија великог везира. В. Имарет-џамија.

џамија више Лимана. В. џамија на Сави.

џамија где је сад евангелистичка црква. В. Дефтердарова џамија.

џамија где се сада гради газ за позориште. В. Кара-џамија.

џамија где је данас кафана „Код пролећа“. В. Дефтердарова џамија.

џамија главна. В. Махмуда султана џамија.

џамија главна претворена у католичку цркву. В. Кизлар-агина џамија.

џамија дата Језуитима. У попису зграда Дунавског или Немачког Београда из 1728 год. за зграду под № 888 речено је да је турска џамија и да је још од почетка аустриске окупације дата Језуитима, који су од ње начинили цркву и још је увек користе у ту сврху. Према плану А. Jonathan-а та језуитска црква налазила се близу Царске касн. Видин капије, по прилици на углу данашње Доситејеве и Душанове ул. Међутим, према Виловском и Протићу, језуитска црква и манастир налазили су се на почетку Душанове ул., негде око зграде бив. Друштва св. Саве. Биће да

је ово тачније, јер је у томе крају осамдесетих година XIX века пронађен камен темељац нове језуитске цркве чија је градња отпочела 1732 год. Према једној забелешци на плану Београда који је, под крај II аустријске окупације, изradio М. Сојтер, излази да је та језуитска црква била подигнута на месту неке цамије.

(Д. Ј. Поповић, I, 203; Д. Ј. Поповић II, 17, 57; Виловски III, 300—301; К. С. Протић, Одломци за историју Београда. Београд од 1718 до 1739. *Годишњица Н. Чупића VIII, 1886, 256 и план; М. Валтровић, Камен темељац једне језуитске цркве од године 1732 у Београду. Старинар IV, 1887, 126—127.*)

Цамија дата Јерменима католицима. За зграду уведена под № 263 у пописни списак Немачког — Дунавског Београда из 1728 године забележено је да је турска цамија и да је убрзо по заузећу Београда дата Јерменима — католицима који су до тог времена за цркву употребљавали један подрум. По Д. Ј. Поповићу, Јермени су ову цамију добили 1723 год., и то вероватно на интервенцију јерменског католичког митрополита Вартабида кога су Турци прогнали „из Кафе у Тартарији“ у Аустрију. На плановима Београда тога времена ова јерменска црква није уписана, па се не зна ништа ближе где се налазила.

(Д. Ј. Поповић I, 165; Д. Ј. Поповић II, 32—34.)

Цамија дата Капуцинима. Овом католичком реду за цркву је била дата, како се види из пописа од 1728 године, — „једна стара турска цамија“. (№ 428). Судећи по плану Jonathan-а, та цамија била би Кизлар-агина. Међутим, како је већ речено, тај податак није тачан. Тачнија ће бити локација коју дају Виловски и Протић — да су Капуцини били смештени у непосредној близини Царске (Видин) капије, па би та „стара турска цамија“, у овом случају, била Бајрам-бегова цамија. По белешци са Сојтеровог плана, Капуцини су 1735 год. отпочели градњу нове цркве и то на месту неке цамије.

(Д. Ј. Поповић I, 175; Д. Ј. Поповић

II, 17—59; Виловски III, 300; М. Валтровић, *нав. дело*, 127; К. С. Протић, *нав. дело, Годишњица Н. Чупића VIII, 1886, 256 и план.*)

Цамија дата Миноритима. Године 1728 Минорити су користили за цркву цамију обележену пописним бројем 1060. Ту цамију они су добили 1726 год., а налазила се на узвишици недалеко од Ехрланата. На шта се тачно мислило под овим именом тешко је поуздано рећи. Претпостављамо да би се то могло да односи на онај празан простор између града и вароши, који је могао бити коришћен за војничку обуку и вежбе. До 1721 год. ова цамија била је коришћена за смештај главне страже, а потом, до 1726 као артиљериски магацин. Пре но што су добили ову цамију, Минорити су за цркву користили другу цамију (№ 347). На плану Београда из 1737 г., којим се користио К. С. Протић, миноритска црква и манастир нису означени. Према Виловском, који се користио Спаровим планом, миноритски манастир „могао је бити“ негде „тамо где је сад главна полиција“. — али како је већ изложено (в. Кизлар-агина цамија) тамо није био миноритски већ фрањевачки манастир. На плану Jonathan-а миноритска црква и манастир уцртани су у данашњој Душановој ул., и то ближе Царској (Видин) капији.

(Д. Ј. Поповић I, 170, 214; Д. Ј. Поповић II, 17; Виловски III, 300.)

Цамија дата Тринитарима. За ову цамију забележено је у пописном списку из 1728 год. да је велика и да је овом католичком реду од почетка додељена за цркву, у коју сврху је и користе (№ 110). По Виловском, црква и манастир Тринитара налазили су се „у данашњој Јалији“, близу тадање Темишварске (Вишњичке) капије. И по Протићу и Jonathan-у Тринитари су били насељени у овом крају Београда.

(Д. Ј. Поповић, I, 154; Д. Ј. Поповић II, 17; Виловски III 301; К. С. Протић, *нав. дело, Годишњица Н. Чупића VIII, 1886, 256 и план.*)

Цамије дате Фрањевцима. В. Кизлар-агина цамија.

Цамија до цркве лутеранске.
В. Дефтердарова цамија.

Цамија до текије, на углу Вишњићеве улице. М. С. Петровић, описујући Београд из времена око 1830 год., пише да је на садашњем Универзитетском [= Студентском] тргу било турско гробље испод кога су се налазиле две цамије — „једна до текије која и данас постоји код Управе града, на углу Вишњићеве улице и Трга, а друга у дворишту жандармериске касарне“. Док ову другу цамију помињу савременици старог Београда, а по њима и они који су се касније бавили овом темом, — Петровић је једини наш писац који зна за постојање оне прве цамије. Не зна се, нити се може што поуздано тврдити да ли је некада на месту које наводи Петровић постојала каква цамија. Али потпуно је извесно да она није постојала у времену о коме говори Петровић. Ову цамију не помиње ни један од савременика старог Београда; ње нема ни на плановима Београда из тога времена. На Брушовом плану из 1789 год., на месту о коме је реч, уцртана је некаква исламска верска грађевина — знак је другачији од онога употребљеног за цамије —, а о каквој се грађевини ради, упућује нас назив улице, данас Вишњићеве, на чијем је углу та грађевина лежала: *Derwisch G[assen]*. На турском плану из 1860-их година на ово место односи се бр 136 — текија хаџи-шеиха Мухамеда. Обично се код нас пише и узима да је та текија она шестоугаона зграда која и данас постоји близу угла Студентског трга и Вишњићеве ул. Међутим, то је погрешно. Та шестоугаона зграда није текија већ турбе које се налазило у дворишту текије. Ради тога то турбе и није на турском плану поменуто, будући да је припадало текији. Из натписа на турбету види се да је ту сахрањен Шеих Мустафа, предводник и старешина дервишког реда Са'ди (умро хиџ. 1198 = 1783—84 год.), а турбе му је подигао неки Хуснија, заступник дефтердара. С обзиром на обичај да се знаменити шеихови сахрањују у двориштима својих текија, из натписа на турбету про-

излази да је ова текија припадала дервишком реду Са'ди. Међутим, Тевхид Ремзи, који је први обелоданио овај натпис, тврди да је ова београдска текија припадала реду Кадири. По Гл. Елезовићу ова се несагласност објашњава тиме што је било допуштено текији једнога реда да — када нема способног мужа за старешину — изабере себи за старешину способна човека из другог реда, али исте категорије дервиша, с тим што је овај био дужан да текијом управља по законима и обредима реда коме текија припада, а не по прописима реда коме он припада. А зна се да су дервиши Кадири и Са'ди реда припадали истој категорији — били су следбеници имама Алије и њихово богослужење било је јавно (џехри). Такође се зна да су дервиши реда Кадири имали у Београду своју текију, јер познати Рашид-беј помиње у Београду *К а д р и ј и н у т е к и ј у*.

М. Р. Делић, који је такође објавио натпис са Шеих-Мустафиног турбета, тврди да је ова текија — хаџи-шеиха Мухамеда у чијем се дворишту налазило поменуто турбе — идентична са текијом дервиша Мехмеда Хоросанца, коју помиње Евлија Челебија и за коју наводи да ју је подигао Абали Мехмед-паша и да се налазила у близини Абазапашине виле. За овакву своју тврдњу Делић не наводи никакве доказе. Стога, ово може бити само претпоставка. Јер нити Евлија — по коме је у Београду тада било 17 текија — каже да је текија дервиша Мехмеда Хоросанца припадала реду Са'ди, нити наводи тачно где су Абаза-пашине виле; а нема никаквих података ни о томе да је ову текију — хаџи-шеиха Мухамеда подигао Абали Мехмед-паша кога, иначе, Шабановић, мислећи да се ради о грешци, идентификује са Јахјали Мехмед-пашом.

Текија хаџи-шеиха Мухамеда значајна је за Београд и уопште за Србе по томе: 1) што је у њој, у ослобођеном Београду, заседавао Правителствујушчи совјет сербски и 2) што је у њој преминуо Доситеј Обрадовић. У догађајима који су претходили бомбардовању Београда 1862 год. текија је била оштећена, јер су Срби, нападајући на Турке који су

се ту били склонили, дигли кров и развалили таваницу и на тај начин упали унутра. Српско учено друштво прибавило је о своме трошку 1865 године фотографски снимак текије и архитектонски снимак зграда текије и дворишних зграда и објеката. Тај материјал данас се чува у Музеју града Београда, а објавили су га Р. Перовић и арх. Д. Павловић. Сама зграда текије порушена је 1892 год., али је назив текија остао, па се тим именом касније називало и турбе које се налазило у дворишту текије и које и данас постоји.

Као што се види, „џамија до текије“ није постојала у доба о коме говори Петровић. Петровић је био у заблуди, а завео га је Дединчев план. Јер на томе плану, на месту о коме је реч, заиста је учртан знак џамије. Да та џамија није постојала, Дединац је морао знати, јер је нема код Ердељановића, по чијим је подацима план радио. Али како је у то време од оних многих исламских верских споменика у вароши остало — сем Бајракли-џамије — само још ово турбе, то га је Радоје Дединац унео и, ваљда, због малих размера плана обележио знаком којим је на плану означавао џамије.

(Петровић, 32; Дединац; Бруш; Елезовић—Поповић, 67; Делић, 255—256; Рашид беј, 71; Елезовић, 51; Шабановић, 97; Христић, 185; Гл. Елезовић, Турски споменици у Београду, *Јужна Србија* 1924, св. 40—41, 783—784; Р. Перовић, *Прилози за историју Првог српског устанка*, Необјављена грађа. Београд, 1954, 23—33, 142—146 и репр. 4,5 и 6; Д. Павловић, Где је у Београду заседавао Правителствујуши совјет сербски? *Годишњак Музеја града Београда* I, 1954, 143—150; *Споменици културе НР Србије*, Београд 1951, 67.).

џамија иза гостионице „Престолонаследник“. В. Лаз-хаџи-Махмуда џамија.

џамија иза Старог здања. Међу џамијама које су постојале у Београду око 1826 год. Ј. Ердељановић наводи и џамију иза Старог здања, тј. познате троспратне грађевине у ул. Седми јул, између Грачаничке и Чубрине

ул., порушене непосредно пред II светски рат. На основу Ердељановићевог описа, Дединац је ову џамију лоцирао по прилици на углу ул. Иван-бегове и Грачаничке, те отуда и М. С. Петровић помиње џамију „у непосредној близини православне цркве, негде у Иван беговој улици“. Да ли је некада у овом крају постојала каква џамија — тешко је рећи. Међутим, извесно је да ова одређена џамија о којој говоре Ердељановић, Дединац и Петровић није постојала у времену о коме је реч. Ради се о заблуди која је настала отуда, што је Ердељановић погрешно разумео податак Л. Комарчића да се једна џамија налазила „одмах иза гостионице „Престолонаследник“ а сада „Гранд-хотела“. Дајући оба ова имена Комарчић је очевидно мислио на нови Гранд-хотел у Чика-Љубиној ул., док је Ердељановић мислио да се ради о старом Гранд-хотелу који се до деведесетих година XIX века налазио у Старом здању, али у коме никада није била гостионица „Престолонаследник“. Да је Ердељановић погрешно разумео Комарчића, потврђују и планови Београда — Брушов (1789) и турски (око 1860) — на којима у крају око Саборне цркве и Варош-капије нема учртане никакве џамије; а џамију на коју је мислио Комарчић налазимо на оба плана и то је: **Л а з - х а џ и - М а х м у д а џ а м и ј а**.

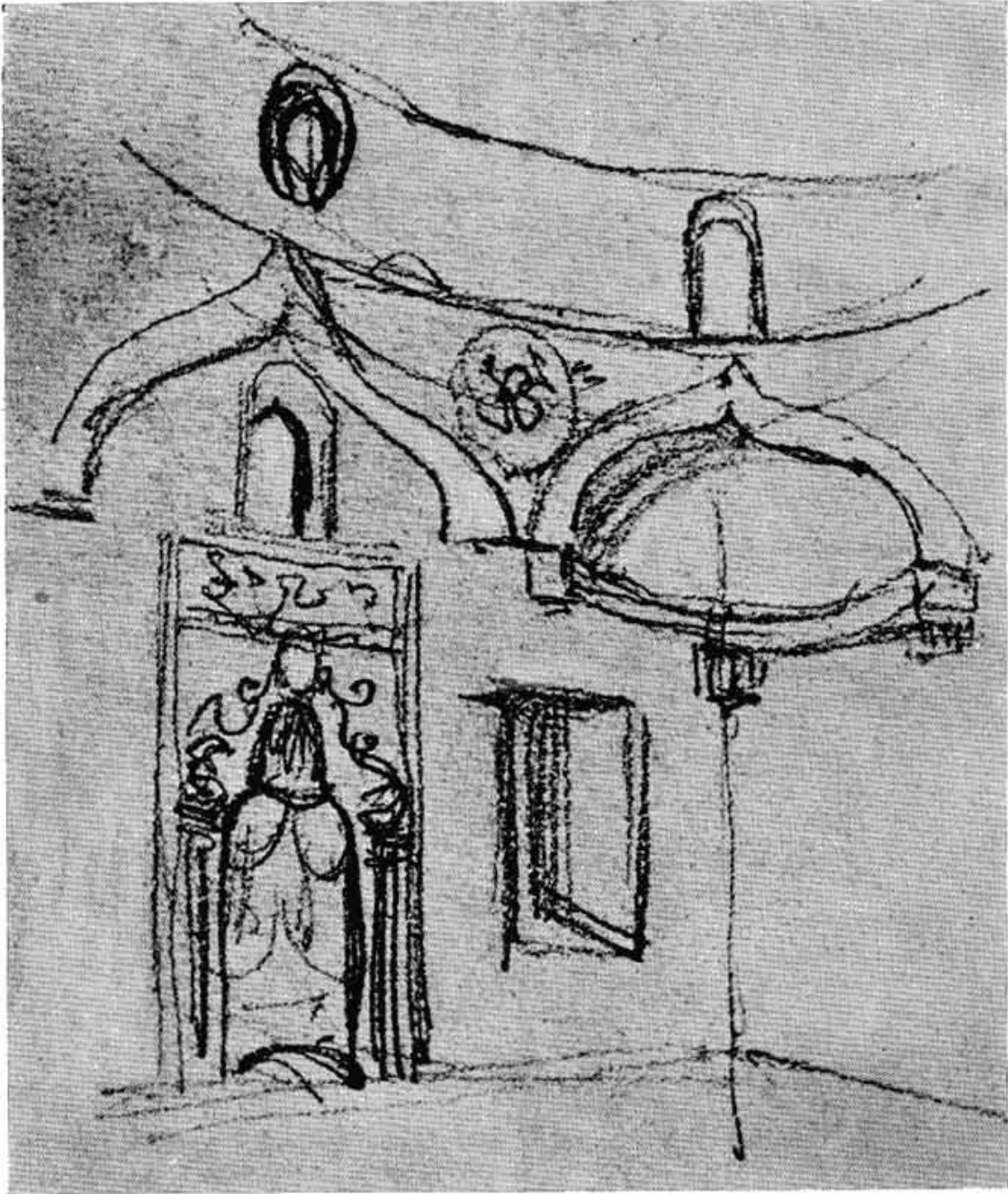
(Ердељановић, 226; Дединац; М. С. Петровић, 32; Елезовић—Поповић, 67; Бруш; В. Ђ. Нушић, *Сабрана дела XXII*, Београд 1935, 142, 210, чланак о старим београдским кафанама).

џамија између Arme Gassen и Arnaut Gassen. На Брушовом плану, у блоку ограниченом са Vidiner Gassen (данас Доњоградски булевар), Arnaut Gassen (данас Тадеуша Кошћушког ка подвожњаку), Arme Gassen (данас не постоји) и безименом улицом (продужетак данашње Солунске ул. — не постоји), а у непосредној близини ове задње улице налази се учртана једна џамија. Од ове џамије, вероватно демолиране и опустеле у доба I устанка, дуго су се задржали остаци, јер на турском плану из 1860-их год., на месту где је код Бру-

ша учртана џамија, стоји записано: минаре. И ти њени задњи остаци порушени су 1863 или 1864 год., када је, у смислу одредаба Канличког споразума, порушена тзв. турска махала. Место на коме је стајала ова џамија налазило се негде иза зграде бив. Завода за израду војне одеће.

(Бруш; Елезовић—Поповић, 67.).

Џамија између Enge Gassen и Frosch Gassen. На Брушовом плану, на крају блока ограниченог улицама Vidiner Gassen, Enge Gassen и Frosch Gassen, на месту где на ову задњу улицу избија Fischer Gassen налази се учртана једна џамија. Место на коме је лежала ова џамија налази се негде у продужетку данашње Змај-Јовине

Сл. 11 — Београд, Унутрашњост једне џамије. Цртеж оловком арх. Константина А. Јовановића из 1870 године.

улице, иза зграде Београдског саобраћајног предузећа. На турском плану из 1860-тих год. на месту ове џамије стоји записано: турбе шеиха хаџи Мехмеда. Џамија се не помиње. Или је у међувремену порушена или је, пак, ово турбе била каква велелепна грађевина па се Брушу причинила као џамија.

(Бруш; Елезовић—Поповић, 67.).

Џамија испод Позоришта. В. Кара-џамија.

Џамија испод Стамбол капије. В. Кара-џамија.

Џамија код Теразија. В. Батал-џамија.

Џамија на Великој пијаци. В. Кизлар-агина џамија.

Џамија на Grosser Platz-у. В. Кизлар-агина џамија.

Џамија на раскршћу Лазаревице и Вука Караџића ул. В. Дефтердарова џамија.

Џамија на Сави. Описујући Београд у време почетка Првог устанка, К. С. Протић наводи да је изван варошког шанца „у бари Венецији, на обали савској“ било „око 60 турских кућа и једна џамија“. Протићу, који није био савременик тога доба, за извор су послужиле свакако белешке С. Ј. Поповића о старом Београду, јер се у овима, на месту где је реч о Сава-махали, помиње на Сави бивши Лиман и џамија, али се ништа ближе не каже о месту на коме је та џамија била. Ј. Ердељановић, коме су исте белешке послужиле као извор, такође помиње ову џамију, наводећи само да је била „више Лимана“. На Дединчевом плану ова џамија учртана је у непосредној близини некадање Савакапије, тј. код данашњих Великих степеница у Карађорђевој улици.

(С. Ј. Поповић, 55—56; Ердељановић, 226; Дединац; К. С. Протић, Ратни догађаји из Првог српског устанка 1804—1813 под Вождом Карађорђевићем Петровићем, Београд 1893, 144.).

Џамија на Стамбол капији. В. Бајрам-бегова џамија

Џамија на углу Juden Gassen и Semendrianer Gassen. На Брушовом плану, на углу Juden Gassen (данашња Јеврејска улица) и Semendrianer Gassen (данашња Банатска улица) налази се учртана џамија. Ове џамије нема на турском плану из 1860-их година. Вероватно је у I устанку порушена или — можда само демолирана па касније није ни поправљана.

(Бруш.).

Џамија на углу Mufti Gassen и Barjak Gassen. В. Бајрам-бегова џамија.

Џамија нова у Воденој вароши. В. Хасан-пашина џамија у Доњем граду.

Џамија претворена у католичку катедралу. В. Бајракли-џамија.

Џамија у Apotheke Gassen. В. Али-пашина џамија.

Џамија у Barjak Gassen. В. Бајракли-џамија.

Џамија у Bitpazar od Tandlmarkt Gassen. В. Мустафе султана џамија.

Џамија у близини Caffè Gassen. На Брушовом плану учртана је џамија у близини Caffè Gassen (садања Дубровачка ул.) — по прилици на месту где се данас секу улице Деспота Ђурђа и Панчићева. Ове џамије нема на турском плану из 1860-их година. Вероватно је порушена или демолирана у I устанку.

(Бруш.).

Џамија у блоку Vidiner Gassen—Caffè Gassen—Јаја Васча Gassen. В. Имарет-џамија.

Џамија у блоку Vidiner Gassen—Alte Post Gassen—Caffè

Gassen—Jaja Bascha Gassen. В. Реис-ефендијина џамија.

Џамија у Горњем граду. В. Махмуда султана џамија.

Џамија у дворишту Жандармериске касарне. В. Кизлар-агина џамија.

Џамија у Доњем граду. В. Хасан-паше џамија у Доњем граду.

Џамија у Mufti Gassen. В. Кара-џамија.

Џамија у Neue Moschée Gassen. В. Лаз-хаци-Махмуда џамија.

Џамија у Tefterdar Gassen. В. Дефтердарова џамија.

Џамија у Eski Aga Gassen. На Брушовом плану, у Eski Aga Gassen (данашња ул. Риге од Фере), на углу ове и једне неименоване улице (данашња Господар Јованова ул.) налази се уцртана џамија. На турском плану из 1860-их година на том истом месту, под бр. 106, уписана је: текија шеиха Хасана ефендије. Џамија се не помиње. Вероватно је порушена или демолирана у I устанку, а могуће је и да је Бруш текију уцртао као џамију. Ова текија помиње се у протоколу Канличке дипломатске конференције, којим је актом одређено исељење Турака из Београда и Србије и рушење једног дела београдске вароши — на простору између Града, Дунава и линије повучене преко Али-пашине џамије и текије шеиха Хасана. У извршењу овог закључка порушена је и ова текија (1863 или 1864 год.).

(Бруш; Елезовић—Поповић, 67; Brunswik, нав. дело, 40—41.).

Џамија у којој је фабрика гаса. В. Кара-џамија.

Џамија у парку до Палас-хотела. В. Дефтердарова џамија.

Џамија у Старом граду. В. Сулејмана султана џамија у Горњем граду.

Џамија употребљена за болницу. За зграду под № 1179 забележено је приликом пописа од 1728 год. да је џамија и да је од 1719 год. пук принца Александра користи као болницу. До 1719 год. ову џамију користила је неколицина официра за смештај сена. (Д. Ј. Поповић I, 224.).

Џамија употребљена за приватно становање. Према забелешци у пописном списку од 1728 године (№ 1250), у овој џамији била је најпре смештена болница, а када је иста укинута, ове се џамије силом докопао и у њу уселио гроф фон Бург, главни заповедник страже пука принца Александра. По смрти фон Бурга, џамија је остављена на коришћење његовој удовици и она је „даје под закуп“. Ова је џамија, с обзиром на сврху у коју је коришћена, морала претрпети знатне измене у својој архитектури.

(Д. Ј. Поповић I, 227.).

Џамија употребљена за одржавање позоришних претстава. Уведена је у пописни списак из 1728 год. под № 154. Забележено је само толико да се у њој „сада држе комедије“.

(Д. Ј. Поповић I, 156.).

Џамија употребљена за смештај артиљериског прибора. Означена је у попису Дунавског — Немачког Београда из 1728 год. под № 944 као стара џамија. Од почетка коришћена у ову сврху.

(Д. Ј. Поповић I, 208.).

Џамија употребљена за смештај грађевинског алата. Ова џамија стајала је извесно време празна. Потом ју је присвојио гроф фон Бург и држао у њој сено. Најзад, када су отпочели радови на фортификацији Београда употребљена је за смештај алата за ову врсту радова и у ту сврху је коришћена и 1728 год. (№ 1358 пописног списка зграда).

(Д. Ј. Поповић I, 237.).

Џамија употребљена за смештај кола. Ова џамија — уписана

1728 год. под № 681 — дата је одмах по заузећу Београда општини и ова је употребљена за смештај кола (Waghaus). Год. 1728, по тексту забелешке, у њој су била смештена кола за превоз намештаја — Mehlwagen. Међутим, ово ће бити штампарска грешка, јер Д. Ј. Поповић у једном свом раду каже Mehlwagen, тј. кола за превоз брашна.

(Д. Ј. Поповић I, 191; Д. Ј. Поповић II, 10.).

Цамија употребљена за смештај креветског прибора. У пописном списку из 1728 год. (№ 449) забележено је да је стара цамија и да је користи батаљон Бевери за смештај креветског прибора. Пре тога овај исти батаљон користио ју је као магацин за сено.

(Д. Ј. Поповић I, 176.).

Цамије употребљене за смештај одеће и обуће. Приликом пописа од 1728 год. две су цамије биле коришћене као магацини за војну одећу и обућу. Једну — № 347 — користио је батаљон Марули; другу — № 1284 — пук принца Александра. У оној првој цамији до 1726 год. била је црква Минорита. Другу, пак, пре но што је постала магацин за одећу, био је присвојио гроф фон Бург и са ње продао велике гвоздене шипке неком Мартину Рубелу, бравару. С обзиром на овај задњи податак, ова цамија, по мишљењу Р. Ј. Веселиновића, могла би бити Имарет (Синцир) цамија.

(Д. Ј. Поповић I, 170, 231; Р. Ј. Веселиновић, нав. дело, 103—104.).

Цамија употребљена за смештај соли. Приликом пописа од 1728 год. за зграду под № 808 забележено је да је стара турска цамија и да је цела испуњена сољу.

(Д. Ј. Поповић I, 199.).

Цанан-Хатун-месцид. Помиње се 1660 год. код Евлије Челебије. По Чохаџићу: Циман Хатун месцид.

(Елезовић, 51; Чохаџић, 11.).

Цин-Али-бегова цамија. Наводи је Евлија Челебија у свом опису Београда

1660 год. Налазила се вероватно у махали Цин-Алије коју помиње исти путописац. Назив ове цамије по Чохаџићу је — Цин-Алије, а по Делићу и Шабановићу — Цин-Али-агина цамија. Елезовић и Поповић мисле, да је ова цамија идентична са Али-пашиним цамијом са турског плана Београда из 1860-их година.

(Елезовић, 51; Чохаџић, 10; Делић, 69; Шабановић, 95; Елезовић—Поповић, 65.).

Цинцирли-цамија. Ову цамију помиње једино Капер, наводећи да се налази на Дорћолу, — у једној тесној улици пошто се прође „поред куће принца Јевђенија“. На основу овог Каперовог описа и подударности имена Р. Ј. Веселиновић с правом закључује да се ради о Синцирли (Имарет) цамији. М. С. Петровић, заведен овим Каперовим податком и не упуштајући се довољно у питање, наводи и Синцирли-цамију „доле код Видин капије“ и „у вароши“ Цинцирли-цамију за коју, без икаквог навођења извора или давања каквог објашњења, вели да се још звала и циганска цамија.

(Капер, 58—59; Петровић, 32; Р. Ј. Веселиновић, нав. дело, 103.).

Шехидлик-цамија. Помиње је 1660 године Евлија Челебија, наводећи и хроностих који је био исписан над њеним главним улазом. Из тога хроностиха који је саставио песник Зејнија види се да је ову цамију подигао неки Мухид-дин, по занимању трговац, хиџ. год. 982 (= 1574/75 године). Назив ове цамије — шехидлик: гробље у коме су сахрањени изгинули муслимански ратници — упућује да се она морала налазити негде у близини Доњег гробља у коме су, по Евлији Челебији, почивали „сви исламски борци који су пали код Београда за време Мехмеда освајача и Сулејмана хана“. У близини тога гробља, које је било ограђено са све четири стране зидом, налазио се и један хан, јер Евлија међу најпознатијим хановима Београда тога доба помиње и хан Шехидлик.

(Елезовић, 51, 55.).

НАПОМЕНЕ

¹ Стојан Новаковић, Хаџи Калфа или Батиб Челебија турски географ XVII века о Балканском Полуострву, *Споменик Српске краљевске академије XVII*, 1892. Скраћено: Новаковић.

² Отендорфов опис Београда објављен је у чланку: У ратној архиви у Бечу нађен је један нов занимљив опис Београда из 1663, *Политика* бр. 8934, 26. III. 1933, стр. 11. Скраћено: Отендорф.

³ Глиша Елезовић, Евлија Челебија о Београду, *Београдске општинске новине* 50, 1932, 45—55; скраћено: Елезовић; Д. С. Чохаџић, Путопис Евлије Челебије о српским земљама у XVII веку, *Споменик Српске краљевске академије XLII*, 1905, 1—34; скраћено: Чохаџић; *Nazim Šabanović, Evlija Čelebija, Putopis, Odlomci o jugoslovenskim zemljama I*, Сарајево 1954, скраћено: Шабановић. — Ми смо се држали превода Гл. Елезовића. Преводе Чохаџића и Шабановића наводили смо само на оним местима где они отступају од Елезовићевог превода.

⁴ Душан Ј. Поповић, Грађа за историју Београда од 1717—1739, *Споменик Српске краљевске академије LXXVIII*, 1935, 114—265. Скраћено: Д. Ј. Поповић I.

⁵ План вароши Београда с краја XVIII века. Израдио Фр. фон Бруш, потпоручник. План је објављен као прилог уз књигу Душана Пантелића, *Београдски пашалук пред Први српски устанак (1794—1804)*. Посебна издања Српске академије наука CXLVI, Београд 1949. Скраћено: Бруш.

⁶ Глиша Елезовић и Пера Поповић, Два турска плана Београда, *Београдске општинске новине LV*, 1937, 64—68, 250—252 + 3 плана. Скраћено: Елезовић—Поповић.

⁷ Јелена М. Вукићевић, Писма једног Руса о Србији за време устанка 1808 године, *Звезда III*, 1901, 156—176.

⁸ Јоаким Вујић, *Путештвије по Србији I*, Српска књижевна задруга 66, Београд 1901. Скраћено: Вујић.

⁹ Коста Н. Христић, *Записи Старог Београђанина*, Београд [1938]. Скраћено: Христић.

¹⁰ Сретен Ј. Поповић, *Путовање по Новој Србији (1878 и 1880)*, Српска књижевна задруга 310—311, Београд 1950. Скраћено: С. Ј. Поповић.

¹¹ Милан Ђ. Милићевић, *Цртице за ранију слику српске престонице*, Београд 1902. Скраћено: Милићевић.

¹² Љубомир Никић, *Аутобиографија Анастаса Јовановића, Годишњак Музеја града Београда III*, 1956, 385—416. Скраћено: Никић.

¹³ Лаза Комарчић, *Претци и потомци, Историјске слике из постања данашње Србије*, Београд 1901. Скраћено: Комарчић.

¹⁴ Рашид-беја Историја чудноватих догађаја у Београду и Србији, I. Превео Д. С. Чохаџић. Са предговором Стојана Новаковића,

Споменик Српске краљевске академије XXIII, 1894. Скраћено: Рашид беј.

¹⁵ Felix Kanitz: (1) *Serbien, Historisch-Ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1859 — 1868*, Leipzig 1868; скраћено: Каниц I. (2) *Das Königreich Serbien und das Serbenvolk I*, Leipzig 1904; скраћено: Каниц II.

¹⁶ Сигфрид Капер, *По нашем Подунављу I*, Београд 1934. Превео Ђорђе Стратимировић. Скраћено: Капер.

¹⁷ Тодор Стефановић Виловски: (1) *Метаморфоза Београда*, Београд 1911, скраћено: Виловски I; (2) *О прошлости Београда*, Нови Сад 1894, скраћено: Виловски II; (3) *Београд од 1717—1739, Нова искра VII*, 1905, 245—248, 272—276, 297—302, 340—344 + 8 табли репродукција, скраћено: Виловски III; (4) *Податци за историју Београда од 1717—1739, Нова искра VIII*, 1906, 164—168, 211—218, 247—251, скраћено: Виловски IV; (5) *Две године из прошлости Београда, Браќово коло VII*, 1901, 718—721, 753—757, 800—805, 833—837, 889—893, 941—950, 1032—1040, скраћено: Виловски V.

¹⁸ Мехмед Р. Делић, *Турске старине у Београду, Београдске општинске новине LV*, 1937, 69—70, 253—257. Скраћено: Делић.

¹⁹ Душан Ј. Поповић: (1) *Београд пре 200 година*, Београд 1935, скраћено: Д. Ј. Поповић II; (2) *Србија и Београд од Пожаревачког до Београдског мира*, Поучник Српске књижевне задруге XII, Београд 1950, скраћено: Д. Ј. Поповић III; (3) *Београд за време Карађорђевог устанка*, Географски лик Србије у доба Првог устанка, Посебна издања Српског географског друштва 32, Београд 1954, 90—102, скраћено: Д. Ј. Поповић IV.

²⁰ Јован Ердељановић, *Београд око 1826; Ј. Вујића Путештвије по Србији I*, Српска књижевна задруга 66, Београд 1901, 219—226. Скраћено: Ердељановић.

²¹ План Београда од 1815—1830. Размер 1:12.000. Израдио Радоје Дединац. План је објављен као прилог уз Ј. Вујића *Путештвије по Србији I*. Српска књижевна задруга 66, Београд 1901. Скраћено: Дединац.

²² Михаило С. Петровић, *Београд пре сто година*, Београд 1930. Скраћено: Петровић.

²³ Глиша Елезовић — Гавро Шкриванић, *Како су Турци после више опсада заузели Београд*, Београд 1956, 64—66.

²⁴ Видети под Сулејмана султана *цамије у Доњем граду*.

²⁵ Мита Костић, *Историја фрањевачког манастира у Београду, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор VI*, 1926, 194; Матија П. Катанчић, *Спомен Београда, негдашњег Сингидуна*. Посрбио Лука Павловић, *Гласник Друштва српске словесности V*, 1853, 118. — И касније је било у Београду случајева претварања хришћанских цркава у *цамије*. Саборна црква католика у Београду претворена је у *цамију* у XVII веку (Елезовић—Шкриванић, *нав. дело*, 66.)

- ²⁶ Рајко Ј. Веселиновић, Нека питања из прошлости Београда XVI—XIX века, *Годишњак Музеја града Београда* II, 1955, 105.
- ²⁷ Р. Веселиновић, *нав. дело*, 105.
- ²⁸ Виловски I, 32.
- ²⁹ Елезовић, 47, 50, 51.
- ³⁰ Елезовић, 51.
- ³¹ Елезовић, 51.
- ³² Елезовић, 47, 48, 51.
- ³³ Ј. Богичевић, Путовање царског посланства у Цариград 1608, *Гласник Историског друштва у Новом Саду* V, 1932, 67; Виловски I, 33.
- ³⁴ Новаковић, 64.
- ³⁵ Милан Марковић, Један француски путописац у нашој земљи 1658, *Гласник Историског друштва у Новом Саду* VII, 1934, 315.
- ³⁶ В. Ђоровић, Кратак преглед историје Београда, *Београд у прошлости и садашњости*, Београд 1927, 23.
- ³⁷ Отендорф; Д. Ј. Поповић III, 170.
- ³⁸ М и х р а б место у џамији, окренуто Кибли, Јемену, испред кога клања имам (Елезовић, 50 нап. 84).
- ³⁹ Елезовић, 50. Од осталих преводилаца Евлије Челебије једино још Делић, 69, даје ову бројку. Чохацић, 10, наводи бројку: 210, а Шабановић, 94, — 270. Д. Ј. Поповић II, 9, држећи се Чохацићевог превода, наводи број од 210 џамија односно михраба. У књизи *Споменици културе Народне Републике Србије*, Београд 1951, 67, наводи се бројка 217, али се произвољно каже као да је Евлија Челебија забележио у Београду „30 џамија и 187 михраба“!
- ⁴⁰ Елезовић, 47, 50, 51.
- ⁴¹ Д. Ј. Поповић II, 9.
- ⁴² Шабановић, 94.
- ⁴³ Елезовић, 51 нап. 91; Бартоломеј Георгијевић, Моје робовање и Обичаји Турака, Скопље 1924—1926, 13 нап. 1; Гл. Елезовић, Турски споменици I — 1, Београд 1940, 45 нап. 1. Иначе, реч месџид првобитно је значила богомоља уопште, место где су правоверни клањали и обављали вером прописане молитве и обреде (Гл. Елезовић, *нав. дело*, 45 нап. 1.). Од ове речи изведена је и реч мошеја којом се у западним текстовима означава џамија.
- ⁴⁴ Коста С. Протић, Одломци из историје Београда — Београд 1688 г. *Годишњица Николе Чупића* V, 1883, 167.
- ⁴⁵ М. Костић, *нав. дело*, 194; М. Катанчић, *нав. дело*, 118.
- ⁴⁶ Делић, 253.
- ⁴⁷ Делић, 70.
- ⁴⁸ Никић, 397.
- ⁴⁹ Елезовић—Поповић, 66.
- ⁵⁰ Виловски III, 272.
- ⁵¹ Виловски III, 272.
- ⁵² Коста С. Протић, *Путовање кроз Србију 1719—1720 год.*, Београд 1889, 4.
- ⁵³ К. С. Протић, *Путовање кроз Србију 1719—1720 год.*, Београд 1889, 6.
- ⁵⁴ Д. Ј. Поповић II, 35.
- ⁵⁵ Виловски III, репродукције из Спаровог Атласа.
- ⁵⁶ Виловски IV, 250.
- ⁵⁷ Виловски IV, 250.
- ⁵⁸ Сажет приказ београдских џамија за време аустријске владавине у Србији, 1717—1739, даје Д. Ј. Поповић II, 9—10, 33—34, 56—59, 64.
- ⁵⁹ Д. Ј. Поповић I, 191.
- ⁶⁰ Д. Ј. Поповић I, 199.
- ⁶¹ Д. Ј. Поповић I, 170, 231
- ⁶² Д. Ј. Поповић I, 176.
- ⁶³ Д. Ј. Поповић I, 208.
- ⁶⁴ Д. Ј. Поповић I, 237.
- ⁶⁵ Д. Ј. Поповић I, 156.
- ⁶⁶ Д. Ј. Поповић I, 224.
- ⁶⁷ Д. Ј. Поповић I, 227.
- ⁶⁸ Д. Ј. Поповић I, 154.
- ⁶⁹ Д. Ј. Поповић I, 175.
- ⁷⁰ Д. Ј. Поповић I, 203.
- ⁷¹ Д. Ј. Поповић I, 214.
- ⁷² Д. Ј. Поповић I, 163; М. Костић, *нав. дело*, 195; М. Катанчић, *нав. дело*, 119.
- ⁷³ Д. Ј. Поповић I, 163.
- ⁷⁴ Д. Ј. Поповић I, 165; Драг. М. Павловић, *Аустријска владавина у Северној Србији* (од 1718—1739), Београд 1901, 62.
- ⁷⁵ Д. Ј. Поповић I, 163.
- ⁷⁶ Д. Ј. Поповић I, 214.
- ⁷⁷ Д. Ј. Поповић I, 170.
- ⁷⁸ Д. Ј. Поповић I, 231.
- ⁷⁹ Д. Ј. Поповић I, 237.
- ⁸⁰ Видети ниже под Батал-џамија.
- ⁸¹ Д. М. Павловић, *нав. дело*, 58; Виловски III, 274, 300.
- ⁸² Михаило Валтровић, Камен темељац једне језуитске цркве од године 1732 у Београду, *Старинар* IV, 1887, 127.
- ⁸³ М. Валтровић, *нав. дело*, 126.
- ⁸⁴ Сажет али и непотпун приказ џамија по унутрашњости Србије претворених у православне цркве за време друге аустријске окупације Србије даје Д. Ј. Поповић III, 151—152.
- ⁸⁵ Д. М. Павловић, *нав. дело*, 55.
- ⁸⁶ Гаврило Витковић, Извештај написао 1733 Максим Радковић ексарх београдског митрополита, Београд 1884, 74, 78—79, 85; Димитрије Руварац, Митрополија београдска око 1735 године, *Споменик Српске краљевске академије* XLII, 1905, 141, 143, 146, — само што у извештају Јосифа Стојанова из 1732 године, који Руварац објављује, за сваку од ових цркава стоји да је неосвећена.

- ⁸⁷ Г. Витковић, *нав. дело*, 11, 56, 81; Д. Руvaraц, *нав. дело*, 105, 118, 124, 143. — Цамија у Параћину могла је бити претворена у цркву најраније 1719 године, јер је Дриш те године забележио да је царском посланству на путу за Цариград цамија у Параћину служила као „општа трпезарија“, а многима из посланства и као „стан за преноћивање“ (К. С. Протић, *Путовање кроз Србију 1719—1720 год.*, Београд 1889, 8—9.).
- ⁸⁸ Д. Руvaraц, *нав. дело*, 166.
- ⁸⁹ Д. Руvaraц, *нав. дело*, 168.
- ⁹⁰ Д. М. Павловић, *нав. дело*, 70—71.
- ⁹¹ Д. М. Павловић, *нав. дело*, 75.
- ⁹² Д. М. Павловић, *нав. дело*, 75.
- ⁹³ Д. Ј. Поповић II, 216; Вилоvски III, 248; К. С. Протић, *Одломци из историје Београда — Београд 1739 до 1791, Годишњица Николе Чупића IX*, 1887, 74.
- ⁹⁴ М. Катанчић, *нав. дело*, 118.
- ⁹⁵ Д. Ј. Поповић II, 216.
- ⁹⁶ Вилоvски I, 45.
- ⁹⁷ М. Костић, *нав. дело*, 196.
- ⁹⁸ М. Катанчић, *нав. дело*, 118, 120.
- ⁹⁹ Станислав од Шумарски, *Турски рат у Срему и Србији, осим Хорватске, Славоније и Баната. Хронолошким редом назначен 1788—1791, Голубица IV*, 1842, 255.
- ¹⁰⁰ М. Катанчић, *нав. дело*, 119.
- ¹⁰¹ Никић, 397.
- ¹⁰² Вујић, 41.
- ¹⁰³ Бруш.
- ¹⁰⁴ Вилоvски V, 942.
- ¹⁰⁵ Вилоvски V, 942.
- ¹⁰⁶ К. С. Протић, *Одломци из историје Београда — Београд 1739 до 1791, Годишњица Николе Чупића IX*, 1887, 125; Вилоvски V, 941.
- ^{106a} Вилоvски V, 941—942.
- ¹⁰⁷ Вилоvски V, 942.
- ¹⁰⁸ Никић, 397.
- ¹⁰⁹ О узјати Бјелграда (1806), *Голубица IV*, 1842, 271.
- ¹¹⁰ Рашид беј, 13.
- ¹¹¹ Вујић, 41.
- ¹¹² Ј. Вукићевић, *нав. дело*, 171.
- ¹¹³ Тријандафило Дука, *Историја Славено-Срба*, Београд 1910, 59.
- ¹¹⁴ Јово Тошковић, *О паду Београда и Шапца 26 дец. 1806, 26 јан. 1807 год.*, Београд 1930, 29.
- ¹¹⁵ Ј. Вукићевић, *нав. дело*, 171.
- ¹¹⁶ Ј. Вукићевић, *нав. дело*, 171.
- ¹¹⁷ С. Л. Поповић, 152.
- ¹¹⁸ Рашид-беј, 18.
- ¹¹⁹ Јоаким Вујић, *Новјејше землеописаније цјелаго свјета*, Будим 1825, 242.
- ¹²⁰ Вујић, 41.
- ¹²¹ Вујић, 30.
- ¹²² Павле Стаматовић, *Путешествије из Соједина [Сегедина] Вјеоград 1834 године, Сербска пчела или Новиј цвјетник VII*, Будим 1836, 106.
- ¹²³ Вујић, 41.
- ¹²⁴ Никић, 397.
- ¹²⁵ Вук Ст. Караџић, *Географическо-статистическо описаније Србије, Даница за 1827, Беч 1827, 43.*
- ¹²⁶ Комарчић, 41. — Сличне бројке цамија дају и новији писци који су писали о Београду тога доба. Ердељановић, 225, пише да су Турци имали велики број цамија „од којих је било 14 целих“. Петровић, 32, вели да је у вароши било „десетак цамија“. Милен М. Николић, *Београд тридесетих година прошлога века, Зборник заштите споменика културе I*, 1950, — наводи да су Турци у Београду имали петнаест цамија.
- ¹²⁷ Д. Ј. Поповић IV, 95.
- ¹²⁸ Капер, 35.
- ¹²⁹ Д. Ј. Поповић IV, 95.
- ¹³⁰ Мита Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842 I*, Београд 1897, 723.
- ¹³¹ М. Петровић, *нав. дело*, 723.
- ¹³² Рашид-беј, 44. М. Николић, *нав. дело*, 106, пише да је сума одређена за поправку Батал-цамије износила 40.000 гроша.
- ¹³³ М. Петровић, *нав. дело*, 723.
- ¹³⁴ М. Петровић, *нав. дело*, 723—724.
- ¹³⁵ Рашид-беј, 28; Михаило Гавриловић, *Милош Обреновић II*, Београд 1909, 261. — Делић, 69, пише, да је ову цамију у Јагодини подигао 1555 године Дервиш-беј Јахјалија. Кемура, *Prvi srpski ustanak, Sarajevo 1916*, 294, наводи да је Дервиш-беј син Јахја-пашин. То је погрешно. Дервиш-беј био је унук Јахја-паше, а син Бали-бега (Гл. Елезовић, *Турски споменици I—1*, Београд 1940, 209, 480.). Дервиш-бејева цамија у Јагодини била је „укусно саграђена од тесаног камена и оловом покривена“ (Гл. Елезовић, *нав. дело*, 480.). Цамију је порушила јагодинска општина почетком тридесетих година XX века (Елезовић, *нав. дело*, 480; Делић 69.). Дриш је забележио да је 1719 године царском посланству на путу за Цариград цамија у Јагодини била „општа трпезарија“ (К. С. Протић, *Путовање кроз Србију 1719—1720 год.*, Београд 1889, 8—9.).
- ¹³⁶ Рашид-беј, 45.
- ¹³⁷ М. Петровић, *нав. дело*, 724.
- ¹³⁸ Никић, 399.
- ¹³⁹ М. Николић, *нав. дело*, 106.
- ¹⁴⁰ Рашид-беј, 45.
- ¹⁴¹ Рашид-беј, 65.
- ¹⁴² Рашид-беј, 65.
- ¹⁴³ Вук Ст. Караџић, *Скупљени историски и етнографски списи I*, Београд 1898, 213. Ова Вукова белешка није датирана, али је редактор издања ставља у време „око 1839. године?“. Да се ова белешка приближно односи на ово

време види се по томе што уз њу иде и следећа Вукова забелешка: „Баца по Калимејдану уче Богословију и Земљеописаније“ — Вук Ст. Караџић, *нав. дело*, 214.

¹⁴⁴ Каниц I, 428.

¹⁴⁵ Каниц II, 40.

¹⁴⁶ Елезовић—Поповић, 67.

¹⁴⁷ Христић, 185; Д. Н. Јовановић, Бомбардовање Београда 1862, Успомене из детињства, Српски књижевни гласник XXXI, 1930, 140—141.

¹⁴⁸ Потпуни текст Канличког протокола дат је у збирци дипломатских аката о Србији: Benoit Brunswik, *Recueil de documents diplomatiques relatifs à la Serbie*, Constantinople 1876, 38—46, али се ту погрешно наводи да је Протокол закључен 8 септембра 1862 године. Упоредити: Brunswik, *нав. дело*, 37 и Јован Ристић, *Спољашњи одношаји Србије новијега времена II*, Београд 1887, 153.

¹⁴⁹ Brunswik, *нав. дело*, 43—44.

¹⁵⁰ Brunswik, *нав. дело*, 44.

¹⁵¹ Ј. Ристић, *нав. дело*, 154.

¹⁵² Brunswik, *нав. дело*, 39.

¹⁵³ Brunswik, *нав. дело*, 40.

¹⁵⁴ Brunswik, *нав. дело*, 40.

¹⁵⁵ Brunswik, *нав. дело*, 40.

¹⁵⁶ Brunswik, *нав. дело*, 41.

¹⁵⁷ Ј. Ристић, *нав. дело*, 146.

¹⁵⁸ Ј. Ристић, *нав. дело*, 146.

¹⁵⁹ Ј. Ристић, *нав. дело*, 132.

¹⁶⁰ Ј. Ристић, *нав. дело*, 146.

¹⁶¹ Ј. Ристић, *нав. дело*, 254.

¹⁶² Ј. Ристић, *нав. дело*, 260.

¹⁶³ Ј. Ристић, *нав. дело*, 267.

¹⁶⁴ Ј. Ристић, *нав. дело*, 277.

¹⁶⁵ Ј. Ристић, *нав. дело*, 278.

¹⁶⁶ Ј. Ристић, *нав. дело*, 279. Курзив је Ристићев.

¹⁶⁷ Каниц I, 435.

¹⁶⁸ Каниц I, 435.

¹⁶⁹ Ј. Ристић, *нав. дело*, 590.

¹⁷⁰ *Преглед примања и издавања Главне државне благајне по буџетима и ван буџета за време од 1869 до 1896 године*, Београд 1896, 505—506.

¹⁷¹ Милан Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1876, 49.

¹⁷² Милићевић, 26; Каниц I, 440.

¹⁷³ Каниц II, 40.

¹⁷⁴ Елезовић—Поповић, 250.

¹⁷⁵ Вујић, 30, нап. 1. Напомена потиче од Ј. Ердељановића.

¹⁷⁶ Владимир Карић, *Србија*, Београд, 1887, 666.

¹⁷⁷ Каниц II, 40.

¹⁷⁸ *Преглед примања и издавања Главне државне благајне по буџетима и ван буџета за време од 1869 до 1896 године*, Београд 1896, 505.

¹⁷⁹ Ж. М. Јевремовић, *Историске знаменитости Београда и Земунa*, Београд 1935, 18; *Споменици културе Народне Републике Србије*, Београд 1951, 67.

¹⁸⁰ Каниц II, 43.

¹⁸¹ Никић, 399.

¹⁸² Милићевић, 26.

LES MOSQUÉES DE BELGRADE

LJ. NIKIĆ

La mention la plus ancienne sur les mosquées de Belgrade date de 1521, époque de la première conquête turque de Belgrade. Deux jours après l'entrée des Turcs à Belgrade, Soliman le Magnifique a transformé en mosquée l'église de l'Ascension de la Vierge que appartenait aux Serbes et c'est ainsi qu'il a fondé la première mosquée de Belgrade. Au cours de la même année l'église du couvent franciscain dans la ville inférieure près du Danube fut également transformée en mosquée.

Le nombre de mosquées allait en croissant au fur et à mesure de la consolidation de l'autorité turque et l'immigration de la po-

pulation musulmane. En 1536 il n'y avait que quelques rues turques à Belgrade avec quatre mosquées. Cependant, dès 1571 Belgrade avait 21 rues turques et un nombre considérablement plus grand de mosquées.

Parmi les mosquées dont nous connaissons les noms, on sait avec certitude que les mosquées suivantes furent construites au cours du XVIème siècle: les fondations de Soliman le Magnifique — la mosquée de la Ville haute et la mosquée de la Ville basse (sans compter celle qui fut précédemment l'église métropolitaine) et le mesjid; puis la mosquée Imaret — construite au moyen du butin de guerre de Yahyalı Mehmed-pacha en

1548/49, ainsi que la mosquée Chehidl'k — construite en 1574/57. Les plus belles étaient la mosquée de Soliman dans la Ville haute et la mosquée Imaret.

Les voyageurs ayant traversé la Serbie au XVIIème siècle ont laissé de nombreuses informations sur les mosquées de Belgrade. Les voyageurs occidentaux notent que Belgrade avait au XVIIème siècle environ 60 à 80 mosquées. Selon Hadji-Calfi-Catib-Çelebi célèbre géographe turc de la première moitié du XVIIème siècle, Belgrade avait à cette époque environ 100 mosquées, tandis qu'Evliya Çelebi, voyageur et écrivain turc bien connu, affirme qu'en 1660 Belgrade avait 217 «Mihraba» c'est-à-dire temples islamiques.

Les notes de divers voyageurs sur le nombre de mosquées à Belgrade au cours de la seconde moitié du XVIIème siècle, comme on le voit, diffèrent considérablement. On suppose que la chiffre de 217 temples, cité par Evliya Çelebi, est exagéré. Toutefois, étant donné, d'une part, que les voyageurs occidentaux trouvaient le nombre de mosquées en comptant les minarets — signes visibles des mosquées, et, d'autre part, qu'il existe des mosquées sans minarets — c'est-à-dire des «mesjids», petites mosquées de quartier, ainsi que le penchant des musulmans pour la construction d'oeuvres pieuses — le nombre de 217 temples islamiques à Belgrade à l'époque florissante de l'empire turc ne devrait pas être aussi exagéré qu'il le paraît à première vue.

Au cours des combats en 1688, Belgrade fut considérablement détruite et de nombreuses mosquées ont souffert de ces dévastations. Nous n'avons presque pas d'informations sur le sort des mosquées de Belgrade durant la première occupation autrichienne, qui fut brève (1688—1690). On sait que les différents ordres catholiques ont obtenu des mosquées pour leurs besoins.

Le suivant règne turc à Belgrade (1690—1717) a laissé aussi peu de traces sur les mosquées. Les Turcs ont probablement fait reconstruire les mosquées restées à la suite des combats et en ont construit de nouvelles. Il paraît que c'est de cette époque que datent deux mosquées célèbres de Belgrade: la mosquée Bayrakli et la mosquée Batal.

Les combats en 1717 ont causé de nouvelles dévastations et d'autres mosquées

furent démolies. Dès leur entrée à Belgrade, les Autrichiens entreprirent la reconstruction de la ville et de la cité. Bon nombre de mosquées en fut la cible — non seulement celles qui étaient en ruines à la suite des combats, mais aussi des mosquées ayant survécu aux combats mais qui étaient, par leur situation ou par leur importance, dominantes à Belgrade. En premier lieu ce furent les mosquées de la Ville Haute et de la Ville Basse car ni l'une ni l'autre ne survécurent à l'occupation autrichienne. Pourtant un bon nombre de mosquées fut conservé en ville. Ce n'était pas le résultat de la tolérance religieuse, mais tout simplement une mesure dictée par des raisons économiques, car il s'agissait des bâtiments solides pouvant servir à d'autres fins.

D'après le recensement de 1728 fait à Belgrade danubien ou bien à Belgrade allemand, on voit qu'il y avait à l'époque 17 mosquées. Sur ces dix-sept — sept étaient utilisées comme entrepôts, sept étaient mises à la disposition de différents ordres catholiques tandis que trois mosquées servaient à d'autres buts. Il y avait, en outre, deux autres mosquées, l'une en dehors de la ville et abritant l'hôpital militaire, tandis que l'autre était dans l'enceinte de la ville et était transformée en cathédrale catholique.

En 1739, Belgrade est de nouveau entre les mains des Turcs. Les mosquées transformées en églises catholiques redeviennent des temples islamiques. Les Turcs en font de même avec les autres mosquées et en construisent de nouvelles parmi lesquelles celles du sultan Mahmoud dans la Ville Supérieure. Selon les informations trouvées chez un écrivain hongrois vers les années quarantevingts du XVIIIème siècle, Belgrade avait une cinquantaine de mosquées. Pourtant vers 1790 le nombre de mosquées a rapidement diminué. C'était la conséquence des bombardements de la ville par les Autrichiens. Il paraît qu'environ trente mosquées furent détruites au cours de ces combats, car sur le plan de la ville de Belgrade, établi par les Autrichiens dès leur entrée dans la ville, on ne retrouve que 15 mosquées. Considérant leur troisième occupation de Belgrade comme provisoire, les autorités autrichiennes n'ont permis cette fois-ci ni aux différents ordres catholiques ni aux prêtres de venir à Belgrade. Pourtant, une mosquée fut transfor-

mée en église catholique destinée aux besoins de l'armée.

Quant à la période suivante du règne turc à Belgrade (1791—1806), nous ne disposons presque pas de documents sur les mosquées. Compte tenu de la situation politique et économique de l'Empire Ottoman et particulièrement de celle dans le département de Belgrade, nous pouvons supposer que les Turcs se contentèrent de remettre en état les mosquées existantes.

Au cours des combats avec les insurgés serbes en 1806, les Turcs utilisaient les mosquées en tant qu'asiles ou points de résistance, mais elles ne souffrirent pas de graves dommages au cours de ces combats. Durant le règne des Serbes à Belgrade (1808—1813) les mosquées eurent d'abord des destinations différentes. Cependant dès que la situation se normalisa, une mosquée fut mise à la disposition de la population turque, tandis que les autres restèrent inutilisées. Il est vrai que les Serbes transformèrent une mosquée en église orthodoxe sans toucher pour autant à son architecture intérieure.

La dernière période du règne turc à Belgrade (1813—1867), qui se transforma rapidement en régime d'autorité double turco-serbe, n'a pas apporté de grands changements à la vie de ses mosquées. Il ne pouvait être question de la construction de nouvelles mosquées. Il s'agissait uniquement de réparer les mosquées existantes et encore uniquement celles qui n'étaient pas en très mauvais état et que ne menaçait pas ruine. D'après les notes de divers voyageurs et écrivains, il n'y avait à Belgrade, vers 1850, qu'une dizaine de mosquées, tandis que sur le plan turc de Belgrade établi vers 1860 nous retrouvons 12 mosquées, dont dix en ville et deux dans la forteresse.

La fin du régime double turco-serbe dans la ville de Belgrade, réalisé d'après le protocole de la conférence de Kanlidja en 1862, a accéléré aussi la disparition des dernières mosquées à Belgrade. Les Turcs furent les premiers à en démolir quelques-unes, car sous prétexte de la sécurité de la ville ils détruisirent le quartier dit turc. En réalité le gouvernement turc a exigé et réalisé cette démolition pour des raisons politiques, craignant que l'existence de mosquées dans une ville tenue par des Serbes pourrait être interprétée par les musulmans comme un signe

de faiblesse du gouvernement et les tourner contre le pouvoir central.

Malgré le fait que le protocole de Kanlidja garantissait l'intégrité des mosquées de Belgrade, le gouvernement turc renonça, au cours des pourparlers qui suivirent, à ce droit de sorte que les mosquées de Belgrade relevaient ensuite de la compétence des Serbes. Les mosquées disparaissaient progressivement au cours des dernières dizaines d'années au XIXème siècle, tombant sous les pics des travaux de régulation de la ville. La seule mosquée qui a survécu fut la mosquée Bayrakli. Elle est ouverte encore aujourd'hui et en tant que monument historique placée sous la protection de l'Etat.

En plus du développement général des mosquées durant les différentes époques de l'histoire de Belgrade, l'auteur cite, sur la base des informations existantes, les noms de toutes les mosquées connues de Belgrade et donne leur historique, en apportant de nouvelles lumières sur de nombreuses questions jusqu'à présent mal interprétées par les auteurs qui ont étudié l'histoire de Belgrade.

Illustrations dans le texte:

- Fig. 1 — Belgrade, Imaret-mosquée. Dessin au crayon de l'architecte Konstantin Jovanović de 1870.
- Fig. 2 — Belgrade, Batal-mosquée, crayon de K. Jovanović de 1870.
- Fig. 3 — Belgrade, une mosquée abandonnée. Crayon de K. Jovanović de 1870.
- Fig. 4 — Belgrade, Bayram-beg-mosquée. Crayon de K. Jovanović de 1870.
- Fig. 5 — Belgrade, Batal-mosquée, plan et détails de la décoration intérieure. Crayon de K. Jovanović de 1870.
- Fig. 6 — Belgrade, Batal-mosquée, l'intérieur. Crayon de K. Jovanović de 1870.
- Fig. 7 — Belgrade, versant de la Save avec la mosquée de Defferdar. Talbotypic d'Anastas Jovanović vers 1860.
- Fig. 8 — Belgrade, Imaret-mosquée, coupole et minaret. Crayon de K. Jovanović de 1870.
- Fig. 9 — Belgrade, mosquée du sultan Mahmoud dans la ville Supérieure. Détail de la gravure d'Anastase Jovanović vers 1860.
- Fig. 10 — Belgrade, une rue avec mosquée abandonnée, crayon de K. Jovanović de 1870.
- Fig. 11 — Intérieur d'une mosquée, crayon de K. Jovanović de 1870.